dr. kurthan fişek

türkiye'de kapitalizmin gelişmesi ve işçi sınıfı



DOĞAN YAYINLARI 7
BİLİMSEL ARAŞTIRMALAR DİZİSİ : 7

Birinci Basım
Haziran 1969

DOĞAN YAYINEVİ
P. K. 120, Cebeci
Cemal Gürsel Caddesi,
Yeni Acun Sokak, No. 3/C
Cebeci, Ankara

Dr. KURTHAN FİŞEK

TÜRKİYE'DE KAPİTALİZMİN GELİŞMESİ VE İŞÇİ SINIFI

DOĞAN YAYINEVİ

Kapak düzeni : Stüdyo in

Sevinç Matbaası, Ankara — 1969

ÖNSÖZ

«..Afrika'da bir köy var. Ora yerlileri, timsah dolu derin sulara dizboyu girip balık avlarlar. Yakaladıkları balıkları, trampa için, yakınlarındaki bir başka köye gönderirler. Öbür köydeki tek sanayi kolu tahtadan takma bacak yapımıdır..» (Len Deighton, **Funeral In Berlin,** Penguin Books Ltd., Middlesex, England, 1966, s. 95).

Saygılarımla,

kurthan fişek

İÇİNDEKİLER

		Sahife
GİRİŞ		1
(BİR)	Ana Çizgileriyle Feodalitenın Çözülme Süreci	9
(İKİ)	Kapitalistleşme Sürecinin Başlamasında İstanbul'un Alınmasının Yeri	15
(ÜÇ)	Üreticinın Giderek Topraktan Kopması ve Dışa Dönük Çıkar İlişkilerinin Gelişmesi	21
(DÖRT)	Ekonominin Giderek Dışa Bağlanması ve Yerli Sanayinin Ölmesi	27
	I. Kapitalistleşmeye Dış Ticaret İlişkilerinin Etkisi	31
	II. Dış Borçların Bağımlılaştırıcı Etkisi	33
	III. Kapitalistleşmede Yabancı Yatırımların Etkisi	34
(BEŞ)	Türkiye'de İşçi Sınıfının Doğuşu	37
(ALTI)	İşçi Sınıfının Örgütlenmesi ve İlk İşçi Hareketleri	43
(YEDİ)	Cumhuriyet Döneminde Türkiye İşçi Sınıfı ve Devletçilik Denemesinin Anlamı	57
	I. 1929 Buhranı ve Emperyalizmle Bağların Kopması	66
	II. Kefaretini Çalışanların Ödediği Savaş Yılları	76
	III. 1946-1960 Dönemindeki Gelişmeler	82
(SEKİZ)	27 Mayıs Hareketi ve Sonrası	93
	SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	101
	YARARLANILAN KAYNAKLAR	107

GİRİŞ

Çağdaş ve bilimsel anlamıyla *işçi sınıfı (proletarya), kendi üretim araçlarına sahip olmayan ve geçimini sağlamak için emekgücünü işgücü piyasasında serbestçe satan ücretli emekçiler (gündelikçiler) kitlesidir.*

Bu tanımdan da kolayca anlaşılabileceği gibi, ücretli emeğin ön ve sermayenin tarihsel koşulu «*özgür emek*»tir;[1] bir başka deyişle, parayı yeniden

(1) Burada «özgür (hür) emek» deyiminden ne anlaşılması gerektiği konusunda Marx şunları yazıyor: «...**burada hür sözü iki anlama gelmektedir: bir kere, bu kimse mal olarak kendi işgücü üzerinde serbestçe tasarrufta bulunabilmelidir, sonra da satabileceği herhangi bir malı olmamalıdır, kendi işgücüne gerçeklik verebilmek için gerekli olan herşeyden yoksun bulunmalıdır**...» (K. Marx, **Kapital**, Cilt I, Kitap 2, çev. M. Selik, Sol Yayınları, Ankara, 1966, s. 44).

üretmek ve onu değere dönüştürmek için özgür emeğin parayla değişimidir. Bir diğer ön koşul da, emeğin, giderek üretimin nesnel koşullarından (çalışma araç ve gereçleri) ayrılmasıdır. Bu, hem küçük toprak mülkiyetinin ve hem de doğulu toplumlara özgü ortak mülkiyet biçimlerinin ortadan kaldırılması, işçinin doğal çalışma yeri olan topraktan ayrılması demektir. Özetlersek, tarih yolculuğu, bir anlama, emeğin giderek özgürleşmesi sürecidir ve özgür emekçiler yığınını üretimin nesnel koşullarıyla çatışma durumuna getiren bu süreç, aynı zamanda, sermayeyi de özgür emekçilerle karşı karşıya getirmektedir. [2]

*
**

Emeğin giderek özgürleşmesi sürecini Anadolu toplumları açısından ele aldığımızda görürüz ki, başlama noktası, Osmanlı İmparatorluğu'nun ham madde kaynaklarıyla Avrupa pazarları arasında organik bağlantıların oluştuğu onaltıncı yüzyıla kadar uzanmaktadır. 1828 yılındaki ilk sanayileşme çabalarıyla olgunlaşan, 1838 - 1846 ticaret sözleşmelerinden sonra hızlanan ve yirminci yüzyılın dönemecinde uygulanmış tarımsal makineleşme tedbirleriyle doruğuna ulaşan bu süreç, ondokuzuncu yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayarak kapitalist üretim ilişkilerinin yerleşmesini ve gerçek anlamıyla bir işçi sınıfının doğmasını sağlamıştır. Konumuza girişi hazırlaması bakımından, bir yandan işçi sınıfını ve diğer yandan da Osmanlı İmparatorluğu'nun sömür-

(2) Karl Marx, **Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri**, çev. Mihri Belli, Sol Yayınları, Ankara, 1967.

geleşmesini doğuran gelişme çizgilerinin organik bağlantılarını kısaca görmekte yarar vardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda bahçecilik ve sanayi bitkileri üreticiliği yabancı sermaye tarafından geliştirilmiş, uzmanlaşmış tarımın sonucu olarak tarım kesiminde kapitalist üretim ilişkileri ortaya çıkmağa başlamıştır. Bu sürecin gelişimini ileride ayrıntılı olarak ele alacağımız için, burada, uzmanlaşmış (makineleşmiş) tarımın nitelik ve sonuçlarını kısaca belirtmekle yetineceğim. Makineleşme sürecinin giderek gelişmesi tarımsal üretimi artırmıştır. Sözü edilen artışlar özellikle ihraç edilebilir hayvancılık ürünlerinde, sanayi ve bahçe bitkilerinde görülmüştür. Şöyle ki, 1839 yılında İzmir limanından 35,856,000 Fransız Frangı tutarında ihracat yapılırken, 1865 yılında bu tutar 128,269,623 Fransız Frangına ulaşmıştır; aynı şekilde, 1893 yılında 35.5 milyon kuruşa varan tiftik ihracatı, 1895 yılında 73.3 milyon kuruşu bulmuştur.[3] Uzmanlaşmış tarımın önemli bir kesiminde mal-para ilişkilerinin giderek yaygınlaşması, hemen belirtmek gerekir ki, iç piyasanın taleplerine (bir başka deyişle, artan sanayileşmenin artan gereksemelerini karşılamak için) uygun olarak değil, dış pazarlardan gelen taleplerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu sürecin giderek hızlanması ve tarımsal üretimde dış pazarlara satılan ürünlerin ağırlık kazanması, ülke ekonomisini artan ölçüde dış pazarlara bağımlı duruma getirmiştir.

---

(3) A. D. Novichev, «Development of Agriculture in Anatolia», **THE ECONOMIC HISTORY OF THE MIDDLE EAST (1800-1914): A Book Of Readings**, der. Charles Issawi, University of Chicago Press, Chicago, 1966, s. 66-67.

Mal-para ilişkilerinin gelişmesinde gözlenen bu aksaklıklar köylü kitlelerinin giderek yoksullaşmasına yol açmış, büyük toprak sahipleri, vergi toplayıcıları ve tefeciler pazarlanabilir ürünleri (yani artık ürünü) tekellerine alabilmek için köylü üstündeki baskı ve sömürülerini yoğunlaştırmışlardır. Yeni demiryollarının açılması pazarlama olanaklarını daha da artırmış, buna koşut olarak toprak mülkiyeti hızla belirli ellerde toplanmıştır; böylece, emeğin giderek özgürleşmesi sürecinin bir görüntüsü olarak, topraksız köylü, tarım işçisi ve kentlere akın eden potansiyel sanayi işçisi sayısı artmıştır. Yirminci yüzyılın başına gelindiğinde, ekili alanların artık ancak yüzde 10-15'i küçük bağımsız üreticilerin elindedir.[4]

Yabancı sermayenin yörüngesine böylece büyük ölçüde giren ülke ekonomisi, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın doğal ve zorunlu sonucu olarak, yabancı sermayeyle bağlantılarını gevşetmiş *ama koparamamış;* Lozan'da tanınan eski gümrük ayrıcalıklarının[5] 1928 yılında kalkması ve 1929 yılında da Büyük Buhran'ın patlak vermesiyledir ki, Türkiye, bir süre için, dış dünyadan ve yabancı sermayeden

(4) A. D. Novichev, **a.g.m.**, s. 69

(5) Türkiye Cumhuriyeti hükümeti, Lozan Antlaşması gereğince, 24 Temmuz 1923 tarihinden başlayarak, beş yıllık bir süre için, (i) ithalat ve ihracata ambargo koymamayı, (ii) İngiltere, İtalya, Fransa, Japonya, Romanya ve Yugoslavya'ya da 1 Eylül 1916 tarihli Osmanlı devleti gümrük hadlerini uygulamayı kabul etmiştir. Antlaşmanın bu maddesi, kapitalist ülkelerin pazarlarıyla yerli girişimciler arasındaki organik bağlantıların bir süre daha gitmesini sağlamıştır.

kopmuştur. *İzmir İktisat Kongresi,*[6] *Teşvik-i Sanayi Kanunu*[7] ve *İş Bankası'nın kurulması*[8] gibi gelişmelerden özelliğini alan 1922 - 1929 dönemi, yabancı sermayenin gerilemesiyle yaratılan boşluğun *özel-ulusal bir girişimcilik* tarafından doldurulması amacına yönelmiştir. Gelgelelim, ulusal sanayinin kurucuları olarak ön plana çıkarılan özel girişimciler, Kurtuluş Savaşı öncesinedek, ancak yabancı sermayeye olan organik bağımlılıklarıyla kendilerini yeniden üretebilen büyük toprak sahipleri ve aracı sınıflardı. Yabancı sermayeyle düne kadar organik bağlantıları bulunan bu «özel» kesimin, yabancı sermayeyle göbek bağları kesildikten sonra, bağım-

---

(6) 1923 yılında toplanan İzmir İktisat Kongresi 1923 - 1929 döneminde izlenen ekonomi politikasının ana çizgilerini ortaya çıkarmış, bütünüyle özel girişimciliğe dayanan bir kalkınma yöntemi biçimlendirmiştir (bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz A. Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir**, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968).

(7) 28 Mayıs 1927 tarih ve 1055 sayılı Teşvik-i Sanayi Kanunu, sanayi alanındaki özel girişimlere ve maden işletmelerine geniş ayrıcalıklar ve bağışıklıklar dağıtmıştır. Bu çabaların amacı, kuşkusuz, yabancı sermayeyle göbek bağlarını koparmış bir yerli işbirlikçiler grubunun **«ulusal burjuvazi»** niteliğine bürünmesini sağlamaktır (bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik: 1923-1950,** Türk İktisadî Gelişmesi Araştırma Projesi, no. 16, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1962, s. 56 - 59).

(8) 1924 Yılında ve çokluk Anadolu tüccarlarının katılmasıyla kurulan Türkiye İş Bankası, «...**mevcut tasarrufların yabancılar elinde olmayan bir millî müessesede toplanması, tasarrufların teşviki, artırılması ve bu kanalla yerli sanayinin finanse edilmesi**...» amacını gütmüştür (Boratav, **a.g.e.,** s. 5).

sız olarak varlıklarını sürdürmeleri olanaksızdı. 1929 buhranını 1932 yılına bağlayan üç yıllık dönem, Türkiye'de kapitalist devrimi gerçekleştiren emperyalist güçlerin yerini alacak yeni güçlerin arandığı bir dönemdir. 1932 yılında bu arayış bitmiş, işçi sınıfını doğuran «bağımlı kapitalistleşme» süreci ilk kez işçiyle devleti işçi-işveren olarak karşı karşıya getirmiş ve «...*Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber...*»[9] devletçilik denemesine geçilmiştir.

Bu çalışmanın temel amacı, bir yandan toprak mülkiyetinin bir büyük toprak sahipleri sınıfının elinde toplaşmağa başlamasının bir sonucu olarak Türkiye işçi sınıfının doğuşu ve diğer yandan da emperyalizmin yıkıcı (bağımlılaştırıcı) fakat kapitalistleştirici etkileri üzerinde durmak, böylece Anadolu toplumlarındaki kapitalistleşme sürecini ana çizgileriyle betimlemektir. Çalışmada, *Türkiye'de feodal yapının yıkılması ve burjuva devriminin gerçekleşmesinde tarihe bilinçsiz olarak araçlık eden emperyalizme atıfla, büyük toprak sahipleri-aracı burjuvazi - işbirlikçi bürokrasi - emperyalist güçler koalisyonunun Türkiye işçi sınıfına karşı yer alış süreci incelenmektedir.*

Bu tarihsel çerçeve içinde, bir yandan Ulusal Kurtuluş Savaşı ve diğer yandan 1929 buhranının sonucu olarak, emperyalist güçlerle yerli işbirlikçi sınıfların tüm bağlarının önce gevşediği ve sonra

(9) **Cumhuriyet Halk Partisi Programı**, Devlet Matbaası, Istanbul, Madde 1/ç, s. 11

koptuğu, ulusal ekonominin (daha tutarlı bir deyişle, işbirlikçi özel girişimin) koltuk değnekleri olarak emperyalizmden boşalan yerin «devletçilik» tarafından alındığı önerilmiştir. Bu çözümlemeler ışığında «devletçilik», daha doğrusu devletin ekonomik güdümleyiciliği bile, özünden, bir özel girişimcilik yaratmayı amaçlamaktadır.

(B İ R)

ANA ÇİZGİLERİYLE FEODALİTENİN ÇÖZÜLME SÜRECİ

Anadolu toplumlarının evriminde kentlerle köyler arasındaki dengenin[1] kentlerden yana bozulmağa başlamasının, bir başka deyişle kent-köy işbölümünde kesin farklılaşmaların ortaya çıkması ve feodalitenin[2] giderek bir ileri üretim biçimi olan kapita-

(1) Kentlerle köyler arasındaki dengenin bozulması sözünden anlaşılan, (i) kentlerin kırsal alanlardan gelen nüfusu hızla emerek büyümesi, (ii) kent-köy işbölümünde kesin farklılaşmaların ortaya çıkması, (iii) kentlerde yapımcılığın gelişmesi ve toplam üretimde yapımcılığın, tarıma kıyasla, ağırlık kazanmasıdır.

(2) Bir toplumsal yapının egemen niteliğini belirlemek için kesin soyutlamalara gitmek, çevresel bazı özellikleri ayıklamak ve temel çelişkinin ne olduğunu saptamak gerekir. Bu açıdan ele alındığında, feodal bir yapının evrensel çelişkisi, başlangıçta toprakkulları ve topraksoylular arasındaki çelişki, daha sonraları da kentlerle köyler arasındaki dengenin giderek

lizme dönüşmesinin dönüm noktası 1453 yılında İstanbul'un Osmanlılarca alınmasıdır. Kapitalistleşme sürecinin gelişimini tarihin genel akışı içinde incelemezden önce, Türkiye'de bir yandan işçi sınıfını doğuran ve diğer yandan ülkeyi sömürgeleştiren süreçlerin aslında tek ve aynı süreç olduklarını ortaya çıkarmak bakımından, tarih yolculuğunun feodaliteyi kapitalizme götüren kesidinin belirgin bazı temel taşlarını kısaca görmekte yarar vardır.

Anadolu toplumlarının bir üretim biçimi olarak kapitalistleşmesinde gözlenen temel gelişmeler, kapalı köy ekonomileri niteliğindeki *Dirlik*'lerin giderek pazarlara açılması ve ihracat yapmak ya da büyük kentlerin gereksemelerini karşılamak için (yerinde tüketilen ürünlere karşı) pazarlanır ürünlerin tarımsal üretimde artan ölçüde ağırlık kazanması,[3] toprak üzerinde ortak ya da devlet mülkiyetine dayanan mülkiyet biçiminin giderek yerini özel mülkiyete bırakması,[4] reayayı toprağa ya da

---

ilkinden yana bozulmasıdır. Yalnızca toprak mülkiyetinin devlet elinde oluşuna bakarak Anadolu toplumlarında toprakkulu - topraksoylu çelişkisinin olmadığını söylemek bu nedenle yanıltıcıdır. Anadolu toplumlarının yapılarının çözümlenmesindeki farklı görüşler için bkz. Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni,** Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968; Sencer Divitçioğlu, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu,** İstanbul İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1967; Kurthan Fişek, «Anadolu Toplumlarının Evrimi Üstüne Düşünceler», **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,** Cilt XXII, No. 1, Ankara 1967.

(3) A. D. Novichev, **a.g.m.,** s. 66 - 70.

(4) Toprak üzerinde devlet mülkiyetinin giderek yerini özel mülkiyete bırakması, kökenlerini, ikta toprakları

köye bağlayan geleneksel bağların kopması, bir başka deyişle emeğin giderek özgürleşmesi,[5] ürünlerin pazarlanmasını kolaylaştırmak ve ham madde kaynaklarıyla yapım merkezleri arasında köprü kurmak bakımından taşın ve ulaşım yollarının geliştirilmesi,[6] iç ve dış ticaretle uğraşan, borç veren, alım ve satım işlerini finanse eden bir aracı sınıfın (tefeci ve tüccar gibi) giderek güçlenmesi,[7] kentleş-

---

nın vakıflara dönüştürüldüğü Selçuklu İmparatorluğu'nda bulur. Birinci (Kanunî) Süleyman döneminde özel mülkiyete ödünler verilmesi, 1694 yılında malikane uygulamasının başlatılması, 1808 Sened-i İttifak'ıyla feodal bey niteliğindeki Ayanların yasal varlıklarının tanınması, II. Mahmut zamanında tımar düzeninin ortadan kaldırılması ve nihayet 1858 yılında toprak üzerinde mutlak özel mülkiyetin tanınması, bu evrensel yönelimin Anadolu toplumlarındaki evreleridir.

(5) II. Mehmet (Fatih) zamanında uygulanmağa başlanan «çift-bozan» vergisine (1461) rağmen üreticinin topraktan koparak kentlere akması engellenememiş ve nüfusun alabildiğine arttığı onaltıncı yüzyılda bu akım büyük ölçüde yoğunlaşmıştır. Kentlerin giderek büyümesi ve ileride sanayi proletaryasının nüvesini oluşturacak nüfus akımları konusunda bkz. Ö. Lütfi Barkan, «XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadî Buhranların Sosyal Yapı Üzerindeki Tesirleri», **İktisadî Kalkınmanın Sosyal Meseleleri,** 2. Konferans, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, İstanbul, 1963, s. 17-36.

(6) Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. E. M. Earle, **Turkey, The Great Powers and the Baghdad Railway,** Mac Millan Co., New York, 1923.

(7) Bu oluşum konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Kurthan Fişek, «Anadolu Toplumları...», **a.g.m.,** s. 193-199.

ne olayının hız kazanması,[8] iç pazarların talepleri yerine dış pazarların gereksemelerine uyarlanmış dış ticaret ilişkilerinin artmasına koşut olarak ve koruyucu gümrük duvarlarının yokluğunda önce el sanatları ve küçük ev sanayilerinin, sonra da yerli sanayinin çökmesidir.[9] Yabancı sermayeye ya da gelişmiş kapitalist ülkelerin pazarlarına giderek bağımlı duruma gelen azgelişmiş ülkelerde, mal-para ilişkilerinin[10] oluşmasında emperyalist ülkelerin sızması hızlandırıcı bir etki yapmakla birlikte, kapitalistleşme sürecinin başlatıcısı düzenin kendi iç çelişkileri, bir başka deyişle gerek sanayi ve gerekse tarım kesiminde, köyler ve kentler arasındaki sos-

---

(8) Kentlerin giderek büyümesi özellikle onaltıncı yüzyılın ortalarında başlamıştır. Bunun en canlı örneklerinden biri ve belki de birincisi 1478 sayımlarına göre 97,956 olan İstanbul nüfusunun 1520'lerde 400,000 civarına ulaşmasıdır (bkz. Divitçioğlu, **a.g.e.**, s. 67).

(9) Yerli sanayinin çöküşü ve Osmanlı ekonomisinin giderek dışa bağımlı duruma gelişi konusunda bkz. Ö. Celal Sarç, «Tanzimat ve Sanayiimiz», **TANZİMAT I**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 423 - 440; I. M. Smilianskaya, «From Subsistence to Market Economy, 1850's», **The Economic History of The Middle East, 1800 - 1914 : A Book of Readings**, der. Charles Issawi, University of Chicago Press, Chicago, 1966, s. 226 - 247.

(10) Mal-para ilişkileri kapitalist üretim biçiminin en somut göstergeleri arasındadır. Burada kullanılan «mal» sözü (commodity), kişisel tüketim (kullanım) için değil, değişim amacıyla üretilmiş şey anlamına gelmektedir. Mal, böylece, bir yandan kullanım ve diğer yandan da değişim değeri içermektedir.

yal işbölümünün[11] keskinleşmesine koşut olarak üretim güçlerinin gelişmesidir.[12]

(11) Burada «sosyal işbölümü» deyiminden anlaşılan, insanın doğayı dönüştürmek için giriştiği mücadelede tek başına yetersiz kalması ve giderek artan karşılıklı gereksemeleri karşılamak için uzmanlaşma ve farklılaşmaların belirmesidir.

(12) Toplumlar üç temel çelişkiyle evrilirler. İlki insan ile doğa arasındadır ve insanın doğaya karşı kazandığı her zafer topluma yeni üretim güçleri kazandırır. Eski üretim ilişkilerinin kendisine çizdiği çerçeve içinde hareket etmek durumunda olan yeni üretim güçleri, bir noktada, bu ilişkileri yadsırlar ve ortaya üretim güçlerine uyarlı bir üretim ilişkileri ağı çıkar. Böylelikle oluşan yeni üretim biçimi eski üst-yapıyı yadsır ve ortaya alt-yapıya uyarlı bir üst-yapı çıkar. Toplumların hangi evrim aşamasında bulunduklarını belirleyen öğe üretim güçlerinin ulaştığı gelişme düzeyidir ve evrim sürecinin başlatıcısı da topluma yeni üretim güçlerinin kazandırılmasıdır. (bkz. Oskar Lange, **Ekonomi Politik,** çev. Muvaffak Şeref, Ataç Yayınevi, İstanbul, 1965, s. 26-57).

(İ K İ)

KAPİTALİSTLEŞME SÜRECİNİN BAŞLAMASINDA İSTANBULUN ALINMASININ YERİ

Toplum bilimsel açıdan bakıldığında, İstanbul'un alınması, bir merkezî kentleşme (metropolization) olayı, bir başka deyişle toplumdaki üretim güçlerinin (el sanatları, küçük sanayi vb.) gelişmesi ve yörede yaratılan ürün fazlasının bir aracı sınıf eliyle büyük merkezlere taşınmasıdır. Büyük merkezlerin yiyecek ve benzeri gereksemelerini yöreden sağlayan, buna karşılık kapalı köy ekonomilerine kumaş ve bez gibi yapılı mallar taşıyan bu tüccar sınıfı merkezî kentin büyümesine[1] ve dolayısıyla pazarların genişlemesine koşut olarak güçlenmiş, önemli sayılabilecek bir ticaret sermayesi birikimi başlamış[2] ve özellikle İstanbul yöresindeki azınlıkların yönetim ve yürütümündeki bu ticaret

(1) Barkan, «XVI. Asrın...», a.g.m., s. 17.
(2) Fişek, «Anadolu Toplumları...», a.g.m., s. 194.

uğraşıları onaltıncı yüzyılın başlarından başlayarak büyük ölçüde artmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel tipolojisine[3] yabancı bir aracı sınıfın doğabilmesinin ön koşulları olması gerekir. Bu koşullar nelerdir? Bunları kısaca görmekte yarar vardır.

Ticaretin gelişebilmesi ve bir aracı sınıfın doğabilmesi için, herşeyden önce, kapalı köy ekonomilerinin duragan ve kendine-yeterli yapılarının kırılarak bir ürün-fazlasının oluşturulması gerekir. Bilindiği gibi, Osmanlı toprak düzeninin yasal özü *Dirlik Düzeni*'dir.[4] Dirlik sahibi ise tüm ham madde kaynaklarının denetleyicisi durumundadır. Yapımcılığın gelişmesi[5] tarım kesiminde üretilen ham maddelere duyulan gereksemeyi artırmış, kapalı

(3) «Osmanlı İmparatorluğu'nun Geleneksel Tipolojisi» deyiminden anlaşılması gereken Asyalı toplumların geleneksel yapısıdır. Burada işbölümü gelişmemiş ve bu nedenle kesin farklılaşmalar ortaya çıkmamıştır. Hükümdar, bir yandan toplumsal işlevine (sosyal fonksiyon) ve diğer yandan da yüce bir soydan geldiği inancına dayanarak iktidarı ve toprakların çıplak mülkiyetini elinde tutmakta, üretici genel kölelik ve sömürü içinde bulunmakta, Anadolu toplumlarında **kapıkulu** adını verebileceğimiz bir tabaka hükümdarla üretici arasında, bütünüyle bir devlet memuru olarak, bağlantı kurmaktadır (bkz. Maurice Godelier, **Asya Tipi Üretim Tarzı,** çev. Selahattin Hilav, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1966; Divitçioğlu, **a.g.e.)**

(4) Kökenlerini İslam toprak hukukunun **İkta** ve sonra da **Askerî Mukataa,** Selçukluların yine **İkta,** Moğol'ların **Kopı** ve Bizans'ın **Pronia'**sında bulan Osmanlı Dirlik Düzeni, mülkiyet hakkı devlette kalmak üzere, savaşta yararlık gösteren kişilere belirli bazı toprakların dağıtılması ilkesine dayanmaktadır.

(5) Fişek, «Anadolu Toplumları...», **a.g.m.,** s. 195.

köy ekonomisi niteliği taşıyan dirlikler giderek merkezî kentin gereksemelerini karşılamaya ve üretimini bu gereksemelere göre uyarlamaya yönelmiş, bunun sonucu olarak bir yandan ürün-fazlası oluşturacak ve diğer yandan da bu fazlayı pazarlayacak şekilde üretimin örgütlenmesine gidilmiş,[6] kırılan geleneksel kendine-yeterli yapının sonucu olarak artık-ürünün denetleyicisi durumundaki dirlik sahiplerinin ellerinde ticaret sermayesi birikmeğe başlamıştır.

Toprak ürünlerine ve yapımda kullanılan ham maddelere olan talebin artmasında, ayrıca, Avrupa pazarlarıyla ilk organik bağların kurulmağa başlamasının da büyük etkileri vardır. Onaltıncı yüzyılın ortalarından başlayarak, özellikle Atlantik İktisat Bölgesi'nde[7] ham madde fiyatları içe kıyasla büyük artışlar göstermiş[8] ve Avrupa için Anadolu son

(6) İstanbul'un alınışınadek geçen süre içinde Anadolu toplumları ikili bir ekonomik yapıya sahipti. Bir yanda kapalı köy ekonomileri ve diğer yanda da merkezî hükümetin bulunduğu büyük yerleşme merkezleri vardı. İstanbul'un alınmasıyla ekonomi hareketlenmiş, yapımcılık gelişmiş, büyük kentin ham madde ve yiyecek gereksemeleri artmış ve bunun sonucu olarak geleneksel kapalı köy ekonomisi yapısı kırılarak yerel (mahallî) pazarların kaynaşması süreci başlamıştır. Yerel pazarların merkezî kente kaynaşmasında, ham madde ve yiyecek akımını düzenleyen bir sınıfın belirişi ve toprak sahiplerinin pazar için üretime yönelişleri önemli evrelerdir.

(7) «Atlantik İktisat Bölgesi» deyimini ilk kez kullanan Ömer Lütfi Barkan, burada, bugünkü İspanya, Fransa, İngiltere, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg hattını kasdetmektedir.

(8) Ö. Lütfi Barkan, «XVI. Asrın...», **a.g.m.**, s. 23.

derece çekici bir ham madde deposu durumuna gelmiştir. Bir yandan iç ve diğer yandan da dış pazarların gereksemelerini karşılamaya yönelen yersel beyler, yeni topraklar edinmek ve böylece ellerindeki ham madde kaynaklarını genişletmek için merkezî yönetime baskı yapmağa başlamışlardır. Ticaret ilişkileri sonucu gerçekleştirdikleri birikim bu feodal öğelere ekonomik bağımsızlık getirmekle kalmamış, aynı zamanda miras kısıtlayıcı uygulamalara[9] karşı direnişlerini de artırmıştır.

Avrupa'nın *merkantilist* ekonomi dönemine girmesiyle birlikte, Batı Avrupa ülkelerindeki altın ve gümüş stokları artmış, Cenevizli tüccarlar aracılığıyla Osmanlı ekonomisine altın ve gümüş akmış, başta buğday gibi tahıllar olmak üzere, yapımda kullanılan ham maddeler ve bazı sanayi bitkileri dış pazarlarda geniş bir alıcılar kitlesi bulur olmuştur. Ham madde kaynaklarının Avrupa pazarlarına bağlanması sonucu yerli sanayinin ham madde sı-

(9) Yasal planda da olsa toprak mülkiyetinin devletin elinde bulunması ve bunun sonucu olarak gerçek anlamıyla kalıtsal bir derebeyliğin doğmasının engellenmesi, özellikle ticaret ilişkilerinin yoğunlaştığı 1453 sonrası dönemde üst-yapının alt-yapıca sürekli zorlanmasına yol açmıştır. İkta topraklarının vakıflara dönüştürülmesi ve mütevelliliklerin (vakıf mütevellilikleri) babadan oğula geçmesi bu zorlamalar arasındadır (bkz. Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, 1243-1453**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959, s. 25-26, 28). Toprakların bu yoldan özel mülkiyete geçmesini önlemek için II. Mehmet (Fatih) döneminde bazı kanunnameler çıkarılmıştır (bkz. Anhegger ve İnalcık, **Kanunname-i Sultanî Ber Muceb-i Örf-i Osmanî,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959; Fişek, «Anadolu Toplumları...», **a.g.m.,** s. 191-192).

kıntısı çekmeğe ve üstün Avrupa yapımcılığı karşısında büyük bir hızla gerilemeğe başlaması, kökenlerini bu dönemde bulur. [10]

Ham madde kaynaklarının denetleyicisi durumundaki dirlik sahiplerinin güçlenmesine ve pazarlanabilir bir ürün-fazlasının oluşmasına bağlı olarak bir yandan dirlik sahiplerinin ve dirliklerle pazarların bağlantısını kuran aracı sınıfların, diğer yandan da Avrupalı kapitalistlerin çıkarları eşyörüngeye girmiştir. Avrupalı yapımcılar ve ham madde alıcılarıyla kurulan bu sıkı çıkar ilişkileri, 1535 ve sonrası kapitülasyonlarıyla[11] giderek yoğunlaşmıştır.

(10) Barkan, «XVI. Asrın...», **a.g.m.**, s. 23.

(11) Bunlar arasında en önemlileri, kuşkusuz, 1740 kapitülasyonu ve 1838 - 1846 döneminde imzalanan bütünüyle kapitüler nitelikteki ticaret sözleşmeleridir.

(Ü Ç)

ÜRETİCİNİN GİDEREK TOPRAKTAN KOPMASI VE DIŞA — DÖNÜK ÇIKAR İLİŞKİLERİNİN GELİŞMESİ

Giderek güçlenen feodal öğelerin «asker besleme ve savaşa gönderme» yükümlülüğünü savsaklamaları, bunun sonucu olarak savaşların uzaması ve dış artık-ürün gaspının (dış talan) azalması, tımarlı sipahilerin çağdaş savaş teknolojisine ayak uyduramaması ve düzenli bir orduya gerek duyulması,[1] tefecilik ve ticaret uğraşılarının artması ve bu kişilerin merkezî yönetimi büyük ölçüde etkiler durumuna gelmesi, I. Süleyman (Kanunî) döneminde toprak üzerinde özel mülkiyetin kısmen de olsa yasallaştırılmasına yol açmış[2] ve Vezir Rüstem Paşa za-

(1) Barkan, «XVI. Asrın...», **a.g.m.**, s. 25-26.

(2) Miras kısıtlayıcı uygulamalara direniş ve üst-yapının özel mülkiyete yer verecek biçimde merkezkaç eğilimlerce zorlanması I. Süleyman döneminde doruğuna çıkmış ve kapsayıcı devlet mülkiyetinden üçlü bir mülkiyet yapısına gidilmiştir. Buna göre, dirliklere ayrılmış toprakların yanında, öşür karşılığı müslü-

manında da tımara ayrılmış topraklar iltizama[3] çıkarılmıştır.

İltizam uygulamasına geçilmesi, üretim güç ve ilişkilerine uyarlı üst-yapı kurumlarının oluşturulması yönünde önemli bir aşamadır.[4] Tarihsel gelişimin bu noktasından başlayarak devinim hızlanmış, vakıf ve malikaneler hızla küçük özel işletmelerin zararına genişlemiştir.[5] Bunun neden böyle olduğunu anlamak için bir tek soru sormak yeterlidir: *İltizam uygulamasının gerektirdiği yüzde onluk pey ödemesini kimler yapabilecek durumdadır?* Bunun cevabı ise açıktır: (i) Avrupa'ya ham madde satarak ticaret sermayesi oluşturan büyük toprak ya da tımar sahipleri, (ii) ticaret uğraşılarının yoğunlaşması sonucu hızla birikim yapan ve güçlenen aracı sınıflar. İltizam uygulamasına geçilmesiyle birlikte bir yandan toprak mülkiyeti belirli ellerde toplanırken, diğer yandan topraklarından olup ırgatla-

---

manlara bırakılan **Öşrî** ve haraç karşılığı müslüman olmayanlara bırakılan **Haracî** topraklar bulunmakta, mutlak özel mülk olarak kişilere bırakılan **malikane** toprakları da genişlemektedir.

(3) **İltizam**, devletin, önceden topladığı bir yıllık bedel karşılığında bazı vergileri toplama işini kişilere vermesidir. Açık artırma sonunda toprak vergilerini toplama işini üstlenen kişiler, ödediklerini, üreticiden fazlasıyla çıkarmaktadırlar.

(4) Cvetkova'ya göre iltizam uygulaması Osmanlı askerî feodalitesini temelden sarsmıştır. Koçi Bey ise, **Risale**'sinde, düzenin bozulma tarihi olarak 1584'ü ve neden olarak da iltizam uygulamasına geçilmesini vermektedir. Devlet denetinden uzak bir feodal sömürüye ortam hazırlaması bakımından, iltizam uygulamasını, kullanım (tasarruf) hakkıyla mülkiyetin özdeşleşmeğe başlaması olarak yorumlayabiliriz.

(5) Fişek, «Anadolu Toplumları...», **a.g.m.**, s. 197-199.

şan kitleler belirmiştir. Küçük özel işletmelerin ortadan kalkması ve bunların büyük çiftliklere katılması sırasında başvurulan yöntemler, çoklukla, (i) toprakların yeterince ve gereğince işlenmediği gerekçesiyle müsadere, (ii) merkeze ödenen iltizam peyini fazlasıyla çıkarmak için köylüye ağır vergilerin salınması ve ödenemeyen vergilere karşılık olarak topraklara el konulması, (iii) öşrî toprakların küçük parçalara bölünmüş olması ve tefeciden ya da beyden alınan kredilerin tüketime gitmesi ve ödenememesi yüzünden, yine alacağa karşılık olarak, topraklara el konulmasıdır.

Anadolu toplumlarının bu evrim aşamasında gözlenen ana gelişmeleri şu başlıklar altında toplayabiliriz (i) Avrupa'da görülen fiyat artışları zamanla Osmanlı İmparatorluğu'na da sıçramış, bir yandan fiyat artışlarının ve diğer yandan da tefecilik, murabahacılık gibi asalak uğraşıların yoğunlaşması sonucu büyük birikimler olmuştur; (ii) Başta buğday olmak üzere her türlü yiyecek maddesi ile pamuk, bakır, kereste gibi yapımda kullanılan ham maddeler Avrupa pazarlarına akmış ve yerli sanayide ilk sarsıntılar olmuştur; (iii) Fiyat artışlarından yararlanılarak sağlanan birikim en güvenilir yatırım alanı olan toprağa yönelmiş ve böylece toprak mülkiyeti belirli ellerde toplaşmağa başlamıştır; (iv) Ucuz kredi alma olanağından yoksun bulunan ve aldığı pahalı kredileri de ister istemez tüketime yönelten küçük işletme sahipleri topraklarından olmuşlar, topraklarını genişleten bir büyük toprak sahipleri sınıfının yanında giderek ırgatlaş-

mışlardır.[6] Özetle, topraksoylular-aracılar işbirliğinin iki doğal sonucu, (i) toprakların belirli ellerde toplanması, (ii) topraksız kalan kitlelerin işsizlikten kentlere akmasıdır.

Onaltıncı ve onyedinci yüzyıllar, köylünün, bu özgürleşme ya da mülksüzleşme sürecine başkaldırmalarıyla doludur. Genellikle, Celâlî İsyanları[7] başlığı altında toplanabilecek olan Karayazıcı ve Kel Hasan (1599 - 1603), Canbolat ve Kalenderoğlu (1606-1607), Tırnova (1598 ve 1686), Çiproviçi (1688), Bulgaristan ve Güney Makedonya (1697) ayaklanmaları, küçük tımar sahiplerinin yönettiği[8] ve işsiz kitlelerin desteklediği bu başkaldırma hareketlerine örneklerdir.

Avrupa'nın artan ölçüde istediği ham maddelerin kaynakları Avrupa kapitalizmine organik bağlarla bağlanma yolundaki yerli sınıfların elinde giderek toplanırken, savaşların sürekli olarak yitirilmesi ve dış artık-ürün gaspının (dış talan) yok denebilecek bir düzeye inmesi, 1694 yılında yayınlanan bir fermanla[9] başlatılan *malikane* uygulamasının gelir kaynağı olarak merkezî yönetimle toprağın bağlarını koparması vb. Osmanlı İmparatorluğu'nu

(6) Bistra Cvetkova, «L'évolution du régime féodal turc», **Etudes Historiques II**, Sofya, 1960, s. 171 - 206.

(7) bkz. Mustafa Akdağ, **Celalî İsyanları**, D. T. C. F. Yayınları, Ankara, 1964.

(8) Cvetkova, «L'évolution...», **a.g.m.**

(9) Bu fermana göre, toprak üstünde kullanım hakkı sahipleri (tımarlı beyler) üç kalemde yapacakları ödemelerden sonra **malikane** adını alan bu toprakların mutlak mülkiyetini ele geçireceklerdi. Devlet, böylece, gelir kaynağı olarak topraktan kopmağa başlamıştır.

hızla ticaret gelirlerine bağlı duruma getirmiş, böylece üretici kitleleri topraktan koparan süreç aynı zamanda ülke ekonomisinin dışa bağımlı niteliğini de artırmıştır.

Burayadek yaptığımız açıklamalardan da kolaylıkla anlaşılabileceği gibi, büyük toprak sahibi, tefeci, tüccar, murabahacı gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel tipolojisine yabancı sınıfların ortaya çıkışı, toprak üzerindeki çıplak devlet mülkiyetine giderek son verilmesi ve köylüleri toprağa (ya da köye) bağlayan bağların kopması, aynı sürecin aralarında diyalektik bağlar bulunan evreleridir.

(D Ö R T)

EKONOMİNİN GİDEREK DIŞA BAĞLANMASI VE YERLİ SANAYİNİN ÖLMESİ

Ondokuzuncu yüzyılın dönemecine gelindiğinde, ekonominin dışa bağımlı niteliğinin sonucu olarak, feodal yapının giderek çözüldüğünü ve yavaş da olsa yerini kapitalist üretim ilişkilerinin aldığını görüyoruz. Yeni üretim ilişkilerinin gelişmekte olduğunun sayısız göstergeleri arasında en önemlileri, kuşkusuz, trampa ekonomisinin (barter economy) iyiden iyiye yıkılması ve yerini pazara-dönük (market-oriented) bir tarımsal üreticiliğin alması, tarım kesiminde ücretli emeğin ortaya çıkışı ve yapımcılık kesiminde de benzeri gelişmelerin görülmesidir.

Anadolu toplumlarında feodal üretim biçiminin çözülmesini hızlandırması bakımından 1838 - 1846

ticaret sözleşmelerini[1] ve 1839 Tanzimat Fermanı'nı[2] izleyen, 1881 yılında kurulan Düyun-u Umumiye İdaresi ile de doruğuna çıkan[3] «yabancı sermaye akımı»nın büyük etkileri olmuştur. Ülke ekonomisinin yabancı sermayenin çıkarlarına göre uyarlanması sürecinin mirası ise, (i) yerli sanayinin yıkılması, (ii) bütünüyle dış pazarlarca güdümlenen bir ekonomik ilişkiler ağının oluşması, (iii) bir yandan

(1) 1838-1846 döneminde imzalanan ticaret sözleşmeleri şunlardır: İngiltere (1838), Fransa (1838), Löbek, Bremen, Hamburg ve Hansa kentleri (1839), Sardenya (1839), İsveç, Norveç (1840), İspanya (1840), Felemenk (1840), Prusya (1840), Belçika (1840), Danimarka (1841), Toskana (1841). Bu konuda bkz. Y. K. Tengirşenk, «Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Haricî Ticaret Siyaseti», **TANZİMAT I,** Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 289-320; Ahmet Yücekök, «XIX. Yüzyıl Osmanlı Ticaret Sözleşmesi», **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,** Cilt XXIII, No. 1, Ankara, 1968, s. 381-425.

(2) 3 Kasım 1839 tarihli Tanzimat Fermanı, bir yandan tüm uyruklara eşit haklar getirirken, diğer yandan da **«CAN, IRZ, NAMUS ve MAL»** güvenliğinin sağlanmasını öngörmüştür. Uyruklara tanınan eşit haklar ve özel mülkiyete sağlanan inancalar, ticaret uğraşılarını yürüten ve ticaret sermayesini ellerinde bulunduran Galata Bankerleri'nin çıkarına işlemiştir.

(3) 1881 yılında Muharrem Fermanı'yla kurulan Düyun-u Umumiye İdaresi (Osmanlı Genel Borçlar İdaresi), alacaklılar adına Osmanlı borçlarını toplayan bir kurum olarak belirmiş ama sonraları **Osmanlı Bankası** ve **Deutsche Bank** gibi kuruluşlarla kaynaşarak yabancı sermayenin İmparatorluğa girişini, yerleşişini ve yayılışını eşgüdümleyen bir düzenleyici kurum, emperyalizmin bir ileri karakolu niteliğine bürünmüştür (bkz. D. C. Blaisdell, **Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Malî Kontrolu,** çev. H. A. Kuyucak, İstanbul, 1940.

yıkılan yerli sanayinin yerini alacak bir yerli yapımcılığın gelişememesi yüzünden işsiz kalan zanaatkârların *yedek sanayi ordusu*na katılması ya da *başıbozuk-işçi* (lumpenproletarya)[4] durumuna dönüşmesi ve diğer yandan da üretim teknolojisindeki gelişmeler sonucu bir işçi sınıfının belirmesidir.

Onsekizinci yüzyılın sonlarına ya da ondokuzuncu yüzyılın başlarına gelindiğinde henüz kesin bir gerileme dönemine girmemiş olan Osmanlı yapımcılığı 1825 sonrası dönemde Manchester dokumalarının ezici üstünlüğüne karşı koyamamış, Osmanlı dokumalarının giderek Avrupa pazarlarından sürülmesiyle başlayan süreç kısa sürede İmparatorluğu ham pamuk ve ipek ihraç eden, ihraç ettiği ham maddeleri de yapılı olarak geri alan bir duruma sürüklemiştir. Bu bağımlılaşma sürecini tartışılmaz açıklıkta ortaya çıkarması bakımından aşağıdaki göstergelere kısaca bakmakta yarar vardır.

1828 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na 10,834 sterlin tutarında pamuklu dokuma ihraç eden İngiltere'nin bu ihracatı 1829 yılında 39,920 sterline, 1830 yılında 95,355 sterline ve 1831 yılında da, 105,615 sterline çıkmıştır.[5] Aynı şekilde, 1828 yılın-

---

(4) **Başıbozuk-işçi (lumpenproletarya), «Geçimini sağlamak için, nesnel de olsa, emekgücünü işgücü piyasasında satışa çıkarmak durumunda bulunan ve fakat üretici iş tutamayan, toplumsal çalışmanın dışında bulunan, yıkan fakat yapamayan kişileri, hırsızları, serserileri, çapulcu ve canileri»** kapsamaktadır (bkz. N. Boukharine, **La Theorie Du Materialismé Historique**, Paris, 1967, s. 308-314).

(5) Ö. Celal Sarç, **a.g.m.**, s. 425.

da 465,000 sterlini aşmayan tüm pamuklu madde ihracatı (iplik, dokuma vb.) 1831 yılında 1,040,000 sterlini bulmuştur.[6] Bu bağımlılaşmanın sonucu olarak yerli iplik yapımcılığı, ipekli ve pamuklu dokumacılık hızlı bir gerileme dönemine girmiş, örnekse İşkodra'da dokuma tezgahlarının sayısı dokuz yıl içinde (1812 - 1821) 600'den 40'a, Tırnova'da onsekiz yıl içinde (1812 - 1830) 2000'den 200'e, Bursa'da 1000'den 75'e, işlenen ham ipek de 25,000 okkadan 4000 okkaya inmiştir.[7] Küçük esnafı ve yerli yapımcıları bu gerilemeden kurtarmanın yollarını aramak için 1866 yılında kurulan Islah-ı Sanayi Komisyonu[8] 1868 yılında sunduğu raporunda İstanbul ve Üsküdar'daki kumaşçı tezgahlarının 2750'den 70'e, kemhacı tezgahlarının 250'den 4'e, çatma yastıkçı tezgahlarının da 60'dan 8'e indiğini belirtmektedir.[9] Manchester dokumalarına karşı konulamayışının diğer göstergeleri arasında Halep'teki 300 pamuklu dokuma tezgahından 150'sinin, 100 basma mendil yapımyerinden 80'inin ve pamuklu-ipekli kumaş yapan 200 yerden ancak 150'sinin işler durumda kalması vardır.[10]

---

(6) **a.k.**, s. 425.
(7) **a.k.**, s. 426, 427
(8) İlkel yapımcılığın fabrika üretimi karşısında barınamayacağı ve 1838 - 1846 ticaret sözleşmelerinin durumu giderek kötüleştireceğini sezinleyen esnaf gruplarının baskısıyla bir Islah-ı Sanayi komisyonu kurulmuştur. Bu komisyonun raporuna göre yerli sanayi ölmekteydi ve kurtarılması için dış gümrük hadlerinin artırılması, esnafların şirketler etrafında örgütlenmesi gerekiyordu. Komisyon kısa bir süre sonra lağvedilmiştir.
(9) Ö. Celal Sarç, **a.g.m.**, s. 428
(10) **a.k.**, s. 428.

Yerli sanayinin önce iç talepleri karşılayamaz duruma gelmesinin ve sonra da Osmanlı ekonomisinin giderek dışa bağlanmasının nedenleri arasında en önemlileri, (i) dış ticarete prim veren iç ve dış ticaret hadleri dengesizliği, (ii) demiryolları yapımı, (iii) yabancı sermaye yatırımları ve (iv) dış borçlardır. Türkiye'de işçi sınıfının doğuşunu incelemezden önce, bu dört öğenin işçi sınıfının doğuşunu (daha tutarlı bir deyişle, kapitalistleşmeyi) nasıl hızlandırdığını kısaca görmekte yarar vardır.

I. Kapitalistleşmeye Dış Ticaret İlişkilerinin Etkisi:

Osmanlı ekonomisinin Avrupa ülkelerince iyiden iyiye güdümlenmesinin başlama noktası, büyük ölçüde, 1838 - 1846 ticaret sözleşmeleri olmuştur.[11] Şöyle ki, Osmanlı İmparatorluğu, 1825 yılındaki İngiliz pamuklu ithalatının hemen tamamını karşıladığı 30,533 kiloluk düzeyinden 1855 yılında 1506 kiloluk bir düzeye düşmüştür.[12] Osmanlı İmparatorluğu'nun ham tiftik ihracatında ise benzeri oranda bir artış olmuştur.[13] 1825 yılınadek kendine-yeterli bir görünüşü olan dokumacılık bu yıldan sonra

(11) Kapitüler ayrıcalıklara dokunulmaması ve bunlara yenilerinin eklenmesi, yabancılara ülkenin her yerinde serbestçe mal alıp satma hakkının tanınması, ticaret ve işletme tekellerinin kaldırılması, dış gümrüklerin iç gümrüklere kıyasla düşük tutulması vb., bir yandan yerli yapımcılığı öldürürken, diğer yandan da ithalat-ihracat ilişkilerini artırarak İmparatorluk ekonomisinin bağımlılığını pekiştirmiştir.

(12) F. E. Bailey, **British Policy and the Turkish Reform Movement,** Harvard University Press, London, 1942, Çizelgeler 8 ve 14.

(13) Novichev, **a.g.m.,** s. 66.

hızla gerilemiş, örnekse 1835 yılında İngiltere'den 15,846,678 metre pamuklu dokuma ithal eden Osmanlı İmparatorluğu, 1855 yılında, 121,254,439 metre ithal eder duruma gelmiştir.[14] Benzeri şekilde, bağımlılaştırıcı gelişmeleri aşağıdaki ithalat kalemlerinde görebiliriz

ÇİZELGE 1. 1835 - 1855 Döneminde İmparatorluğun İthalâtı

İthalat Kalemi	*1835*	*1855*
İpekli Dokuma	20,898 kg.	81,286 kg.
Keten Bezi	33,807 kg.	599,148 kg.
Yünlü Dokuma	52,819 kg.	906,602 kg.

1825 yılında İngiliz şeker üretiminin ancak otuz sekizde birini tüketen Osmanlı İmparatorluğu, 1855 yılında, bunun üçte-birini tüketir duruma gelmiştir.[15]

Bütün bu gelişmelere bağlı olarak, İmparatorluk, hızla tarımsal ürün ya da ham madde ihraç eder duruma indirgenmiş, özellikle uzmanlaşmış bir tarımcılığı gerekli kılan bahçecilik ve sanayi bitkileri üreticiliğine yönelmiştir. Örnekse, 1884 yılında 192,262 dönümü aşmayan ekili tütün alanları, 1911 yılında 814,163 dönüme ulaşmış, tütün üretimi de 22.3 milyon kilodan 63.5 milyon kiloya çıkmıştır. 1896 yılında 400 ton olan pamuk üretimi 1914 yılında 33,750 tonu bulmuş, kuru üzüm çıktısı dokuz yılda (1904 - 1913) yaklaşık yüzde yüzlük bir artış göstermiş, incir üretimi de aynı dönemde 18,000 tondan 32,000 tona çıkmıştır.[16] İç pazarla-

(14) Bailey, **a.g.e.**, s. 86 ve 88, Çizelgeler 3, 5, 6, 7,
(15) **a.k.**, Çizelgeler 3, 4, 5 ve 7.
(16) Novichev, **a.g.m.**, s. 67.

rın (yani giderek hızlanan sanayileşmenin) gereksemelerini karşılayacağı yerde, kendisini dış pazarlara göre ayarlayan Osmanlı tarımcılığı, zamanın genel akışı içinde, Osmanlı ekonomisinin bir yandan kapitalistleşirken, diğer yandan da dışa ne şekilde bağlandığının en somut göstergesidir.

II. Dış Borçların Bağımlılaştırıcı Etkisi:

Osmanlı ekonomisinin bağımlılığını göstermesi bakımından «dış borçlar» olgusu da son derece anlamlıdır. 1854 yılında ilk ve 1914 yılında da son dış borcunu alan Osmanlı İmparatorluğu, altmış yıllık bu dönem içinde toplam 399,498,110 Osmanlı lirası borçlanmış, 11 yıl içinde faiz yükümlerini bile ödeyemez duruma gelmiş, 1875 yılında iflas ettiğini açıklayarak ödemeleri durdurmuş (tatil-i tediyat) ve 1881 yılında da Muharrem Fermanı'yla *Düyun-u Umumiye İdaresi*'nin kurulmasına izin vermiştir. 1854 - 1914 döneminde alınan toplam borçların yüzde 33.91'i emisyon ve komisyon yoluyla yitirilmiş, yüzde 44.77'si eski borçların temizlenmesi için kullanılmış, böylece borçlanılan her 100 lira karşılığında Osmanlı İmparatorluğu'nun eline ancak 21.32 lira geçmiştir.[17] Alacaklılar adına borçların ödenmesini denetlemek için kurulan Düyun-u Umumiye İdaresi, kısa bir süre içinde, ülke kaynaklarına el atmış, paravan şirketler eliyle ya da doğrudan yatırımcılık uğraşılarına yönelmiştir. 1911 yılına gelindiğinde Osmanlı devlet gelirlerinin üçte-biri, güm-

(17) Kurthan Fişek, «Osmanlı Dış Borçları Üstüne», **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt XXII, No. 3, Ankara, 1968, s. 162 - 163.

rük gelirlerinin de yüzde 95.4'ü Düyun-u Umumiye İdaresinin eline geçmiş bulunuyordu.[18]

III. Kapitalistleşmede Yabancı Yatırımların Etkisi.

Bütün bunlara ek olarak, yabancı sermaye yatırımlarının genel dökümüne bakıldığında,[19] demiryollarının çok önemli bir pay tuttuğu görülür. Şöyle ki, Lozan öncesi durumuyla 72,915,700 Osmanlı lirasını bulan yabancı yatırımların 43,079,300 liralık bir payı demiryolu yapımına gitmiştir.[20] Osmanlı toplumunun kapitalistleşmesinde, ileride göreceğimiz gibi, çok önemli etkileri olan demiryollarının hangi amaçlara göre kurulduğunu göstermesi bakımından Alman iktisatçısı Jaeck'ın şu sözleri anlamlıdır :[21]

> **Bağdat hattının ikmalinden sonra Türkiye'nin mazhar-ı inkişafat ve terakkiyat olması üzerine umum Alman ticareti için cesim bir sahaha-i faaliyet açılacağı nazar-ı itibare alınmıştır. Bu ticaret ise ev-**

(18) **a.k.,** s. 162.

(19) Yabancı sermaye yatırımlarının Lozan-öncesi durumunun ayrıntılı anlatımı için bkz. Ş. Süreyya Aydemir, **İkinci Adam,** Remzi Kitabevi, İstanbul, 1966, s. 343; Fişek, «Anadolu Toplumları...», **a.g.m.,** s. 211.

(20) Osmanlı ekonomisinin «ham madde çıkarma-yapılı madde alma» düzenine uyarlanmasında demiryolu yatırımlarının çok önemli bir payı olmuş ve böylece Avrupa pazarlarıyla ham madde kaynakları arasında köprü kurulmuştur. Demiryolu yatırımları, toplam yabancı sermaye yatırımlarının yarıdan fazlasını meydana getirmekte ve bunda Alman sermayesi ağır basmaktadır (bkz. Earle, **a.g.e.;** Fişek, «Anadolu Toplumları...», **a.g.m.,** s. 210-212).

(21) Niyazi Berkes, **200 Yıldır Neden Bocalıyoruz,** Yön Yayınları, İstanbul, 1964, s. 48-49.

velce beyan eylediğimiz veçhile Türkiye'nin mebzuliyetle hasıl ettiği mevad-ı iptidaiyenin Almanya'da imal olunan masnuat ile mübadelesinden ibaret olacaktır.

Örnekse, iç bölgeleri İstanbul'a bağlayan Haydarpaşa-Ankara demiryolunun açılmasıyla 1893 yılında 51,390 ton olan ekmeklik tahıl sevki 1911 yılında 262,146 tona çıkmış, Konya ilinde buğday *pazarlama oranı* (mal çıktısının toplam ürüne oranı) yüzde 26.4'ü ve arpa pazarlama oranı da yüzde 25.5'i bulmuştur. [22]

(22) Novichev, **a.g.m.,** s. 66.

(B E Ş)

TÜRKİYE'DE İŞÇİ SINIFININ DOĞUŞU

Osmanlı toplumunda gerçek anlamıyla bir işçi sınıfının ortaya çıkması, bir başka deyişle emeğin giderek özgürleşmesi ve son tahlilde geçimini sağlamak için emekgücünü işgücü piyasasında ücret karşılığında serbestçe satan bir sınıfla üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduran bir «sermaye» sınıfının karşı karşıya gelmesi, kökenlerini ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında bulur.[1]

Bu evrim sürecinin başlatıcısı olarak düzenin kendi iç çelişkilerini göstermekle birlikte, emperyalizmin, gelişmeleri doruğuna çıkarmada tarihe bi-

(1) «Sermaye» deyimi burada yalnız ve yalnız kapitalist üretim biçimine özgü bir üretim ilişkisi karşılığında kullanılmaktadır. Sermaye, ücretli emeğin sömürülmesiyle artık-değer (surplus value) getiren bir değerdir. Kapitalist işveren ile işçi arasındaki ilişki «sermaye»de cisimleşmektedir.

lınçsiz olarak araçlık ettiğine daha önce değinmiştik. Gerçekten de, Osmanlı toplumunda, bir işçi sınıfının doğabilmesinin ön koşulu ve doğuş sürecinin birbirini tamamlayan evreleri olarak toprak mülkiyeti hızla belirli ellerde toplanmış, üretici giderek topraktan kopmuş, mal-para ilişkilerinin gelişmesine bağlı olarak yıkılan yerli sanayiden bir başıbozuk-işçi kitlesi (lumpenproletarya) ve bir yedek sanayi ordusu, oluşan kapitalist üretim ilişkilerinden de bir işçi sınıfı (proletarya) doğmuştur.[2] Bu sürecin somut işleyişini ilk işçileşme (proleterleşme) olaylarına bakarak görmekte yarar vardır.

İşçi sınıfının oluşumunda ilk halka, Avrupa piyasalarının artan taleplerine uygun olarak bahçe ve sanayi ürünlerinin (yani uzmanlaşmış tarımın) gelişmesi sonucu, tarım kesiminde ilk kez kapitalist üretim ilişkilerinin belirmeğe başlamasıdır. Uzmanlaşmayı zorunlu kılan tarımcılık ve ürünlerine geniş pazarlar bulan bahçecilik, taşın ve ulaşım olanaklarının sağlanması sonucu,[3] hızla yayılmış ve bu durum çağdaş teknolojiden yararlanmayı, emek-yoğun (labour intensive) yöntemlerin daha seyrek kullanılmasını gerektirmiştir. Çağdaş sayılabilecek araç ve gereçlerin kullanıldığı[4] üretime emeğinden gayrı katacak birşeyi olmayan yarıcılar ve ortakçılar bazı bölgelerde (özellikle Çukurova) hızla önemlerini yitirmişler ve mal-para ilişkilerinin belirme-

(2) Novichev, **a.g.m.**, s. 69.
(3) **a.k.**, s 66 - 68.
(4) 1904 yılında Çukurova bölgesinde 1000 hasat makinesi, 100 kadar buharlı biçerdöğer, 25 buharlı pulluk ve 85 kadar da basit buharlı pulluk kullanıldığını Novichev saptamıştır (bkz. Novichev, **a.g.m.**, s. 68).

sine koşut olarak tarım işçisi (köy proletaryası) durumuna dönüşmüşlerdir.

Yukarıda tanımladığımız anlamdaki bir kapitalizmin etki alanına giren ilk yöre Çukurova olmuştur. Onbeşinci yüzyılın ortalarından başlayarak Avrupa'ya pamuklu ya da ham pamuk ihraç eden Silifke, Adana ve Suriye yöresi, 1820 yılından sonra kesinlikle birinci plana çıkmıştır. Herşeyden önce çok sayıda işçi, dikkatli bakım, gelişkin çalışma araçları, gübreleme ve haşere mücadele tekniklerini zorunlu kılan pamuk üretimi, ortakçılığın ve yarıcılığın giderek yerini tarım işçilerine bıraktığı ilk üretim kolu olmuştur. Bu ilk tarım işçilerinin çokluğu *tutma*[5] diye anılan ve pamuk mevsiminde aileleriyle birlikte Çukurova yöresine inen, başkalarının tarlalarında çapa sallayan pamuk işçileridir. Hasat zamanında sayıları 50 - 60 bini bulan[6] bu işçiler günde yaklaşık 15 - 16 saat çalışır ve duruma göre ürünle ya da akçalı ödeme görürlerdi.[7] Toprakkulluğu ile işçilik arasındaki geçiş dönemini temsil eden bu mevsimlik, yarı-köylü işçiler, kapitalist ilişkilerin giderek yoğunlaşmasına bağlı olarak köyleriyle bağlarını bütün bütün koparmışlar ve azımsanmayacak sayıda artmışlardır.

Yabancı sermayenin ve giderek dış ekonomilere bağlanmanın sonucu olarak hızla çöken yerli sanayiyi kurtarmak için II. Mahmut zamanında giri-

---

(5) Yarı-köylü, mevsimlik tarım işçilerine «tutma» denmektedir.

(6) Novichev, **a.g.m.**, s. 69.

(7) H. Avni Şanda, **Türkiye'de 54 Yıl Önceki İşçi Hareketleri**, Evren Yayınevi, İstanbul, 1962, s. 10.

şilen ve Abdülmecit zamanında sürdürülen ilk sanayileşme hareketleri,[8] Osmanlı toplumunda ilk sanayi proletaryasının özünü oluşturmuştur. Devlet eliyle kurulan savaşdonatım, kâğıt, deri, kundura, kumaş vb. fabrikalar kapitülasyonlar yüzünden yabancı yapımların üstünlüğüne karşı koyamamış, dolayısıyla kendisini yeniden üretme yetisi sınırlı ve kısıtlı kalmıştır. Özel girişimcilerce kurulan fabrikalar ise, yabancı sermayeyle işbirliği sonucu, daha uzun ömürlü olmuştur. İpek ipliği, zeytinyağı, halı ipliği, pamuk egrenajı ve pamuk ipliği gibi dallarda kurulan bu fabrikalar ya da yapımyerleri arasında bin işçiye kadar çalıştıranları olmuştur.[9] Ekonominin giderek dışa bağlanması, yerli yapımcılığın ölmesi ve yerini benzeri istihdam alanlarının alamaması, bir sanayi proletaryasının doğmasını büyük ölçüde geciktirmiştir. Hatta diyebiliriz ki, kentlerde bir yedek sanayi ordusunun yanısıra azımsanmayacak boyutlarda bir başıbozuk-işçi kitlesinin oluşmasına yol açmıştır.

İşçi sınıfına beşiklik eden üçüncü merkez Zonguldak ve Ereğli yöresindeki maden ocaklarıdır.[10] *Türkiye'de 54 Yıl Önceki İşçi Hareketleri* adlı kitabında Şanda, Zonguldak Valisi Dilaver Paşa'nın hazırladığı bir tüzüğe atıfla,[11] feodalite kalıntısı angarya yöntemlerinin kömür ocaklarında da uzun süre uygulandığını, Zonguldak köylüsünün 13 - 50

(8) Bu konuda bkz. Sarç, **a.g.m.**, s. 423 - 440; Hüseyin Avni (Şanda), **Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi**, İstanbul, 1932.
(9) Ö. Celal Sarç, **a.g.m.**, s. 438.
(10) Şanda, **Türkiye'de 54 Yıl**..., **a.g.e.**, s. 12 - 13.
(11) **a.k.**, s. 12.

yaşları arasında her yıl 15 gün tarlada ve 15 gün maden ocaklarında çalışmak zorunda bırakıldığını yazmaktadır. Kömür üretimini artırıcı tekniklerin uygulanmasına bağlı olarak kömür üretiminin artması ve yeni damarların bulunması sonucu, hem angarya yöntemleri ve hem de yöreden sağlanan köylüler üretime yetmez olmuş, ülkenin her tarafından gelen işçilerin gündelikle çalıştırılması yoluna gidilmiştir. Böylelikle, Zonguldak ve Ereğli yöresi, büyük kentlerde iş bulamayan niteliksiz işçilerin ve yerli sanayinin ölmesiyle başıbozuk-işçileşmiş (lumpenproletaryalaşmış) eski zanaatkârların akımına uğramıştır.

1856 yılında başlayan demiryolu yatırımları, büyük ölçüde mevsimlik işçi çekmiştir.[12] Yarı-köylü niteliği taşıyan bu işçilerin sayısı, demiryolu yatırımlarının artmasına[13] koşut olarak, giderek fazlalaşmıştır.

(12) **a.k.**, s. 10, 13.
(13) Bu konuda bkz. Earle, **a.g.e.**

(A L T I)

İŞÇİ SINIFININ ÖRGÜTLENMESİ VE İLK İŞÇİ HAREKETLERİ

İşçi sınıfının yukarıda tanımladığımız oluşumuna bağlı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk işçi hareketleri ne zaman başladı? Bu konuda elimizde (değil yeterince) hemen hemen hiç bilgi olmamakla birlikte, 1845 tarihli bir *Polis Nizamı*'nın[1] «*...amele ve işçi makûlelerinin ve cemiyetlerinin def' ve izalesi ile ihtilal vukuunun önün gestirilmesi...*»[2] ve «*...işini gücünü terk ile müicerred tatil-i mesalihi ibad garezinde olan amele ve işçilerin cezalandırılması...*»[3] gibi tedbirlere değinmesi, 1845 öncesi dönemde de, örgütlü ya da örgütsüz, düzenli ya da düzensiz işçi hareketlerinin meydana geldiğine kanıt sayılabilir.

(1) Georges Lefranc-Kemal Sülker, **Dünyada ve Bizde Sendikacılık,** Varlık Yayınları, İstanbul, 1966, s. 136.
(2) Lütfi Erişçi, **Türkiye'de İşçi Sınıfının Tarihi,** İstanbul, 1951, s. 1
(3) Georges Lefranc-Kemal Sülker, **a.g.e.,** s. 136.

Bilinen ve belgelenmiş ilk işçi örgütü *Amele-perver Cemiyeti*[4] (1871) ve ilk işçi hareketi de Kasımpaşa Tersanesi işçilerinin grevidir.[5] 1872 yılında patlak veren bu grev olayı, peşpeşe üç ay ücretlerini alamayan 600 kadar işçinin önce Bahriye Nezareti'ne, sonra Bab-ı Ali'ye, sonra Sadrazam'a ve nihayet Padişaha başvurmaları boşa çıkınca başlamıştır. İşçi isteklerinin benimsenmesiyle sonuçlanan bu grevi, aynı yılın Temmuz ayında, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası işçilerinin grevi izlemiştir.[6]

Kasımpaşa Tersanesi grevini izleyen yirmi üç yıllık dönemde işçi hareketlerinin (belirli ölçüler içinde de olsa) süregitmesine karşılık örgütlenme çalışmalarında belirgin bir duraksama görülmüş, nihayet 1895 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin özgürlükçü çalışmalarına koşut olarak Tophane Fabrikası işçilerince *Osmanlı Amele Cemiyeti*[7] kurulmuştur. Gizli ve yıkıcı çalışmalar yaptıkları gerekçesiyle bu kuruluşun 1896 yılında kapatılmasından sonraki ilk önemli işçi hareketi, Reji İdaresi'ne[8] karşı tütün işçilerinin 1906 grevidir. Bu grev Abdülhamit yönetimince şiddet kullanılarak bastırılmış ve harekete katılanların çokluğu tutuklanmıştır. 1872 - 1906 dönemindeki grev hareketlerinin saptanabilen listesi aşağıdadır :

---

(4) **a.k.**, s. 137.
(5) **a.k.**, s. 137 - 138.
(6) **a.k.**, s. 138.
(7) Sedat Ağralı, **Günümüze Kadar Belgelerle Türk Sendikacılığı**, İstanbul, 1967, s. 23, 31.
(8) Bir tütün tekeli olan Reji İdaresi, 1884 yılında, Alman ve Avusturyalı iki malî sermaye grubuyla Osmanlı Bankası'nın birleşmesinden oluşan bir kuruluşa devredilmiştir.

ÇİZELGE 2. 1872 - 1906 Döneminde Grev Hareketleri

Yılı	Grevin Adı
1872	Kasımpaşa Tersanesi İşçileri Grevi
1872	Telgraf İşçileri Grevi (17 Şubat)
1872	Ömerli - Yarımburgaz Demiryolu İşçileri Grevi
1872	İzmit Demiryolu İşçileri Grevi (8 Nisan)
1872	İzmit Demiryolu İşçileri Grevi (13 Nisan)
1872	Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası Grevi
1875	Tersane İşçileri Grevi (9 Haziran)
1875	İskele Hamalları Grevi (13 Ekim)
1876	Tersane İşçileri Grevi (16 Şubat)
1876	Haydarpaşa Demiryolu İşçileri Grevi (2 Mart)
1876	Tersane İşçileri Grevi (23 Mayıs)
1878	İstanbul Terzileri Grevi (16 Ekim)
1878	Duvarcılar Grevi
1878	Ayakkabıcılar Grevi
1879	Yapı İşçileri Grevi (11 Mart)
1879	Şirket-i Hayriye İşçileri Grevi (25 Mart)
1879	İstanbul Muhasebecileri Grevi (10 Temmuz)
1879	Tersane İşçileri Grevi (18 Temmuz)
1880	Vapur İşçileri Grevi (4 Şubat)
1880	Haydarpaşa Demiryolu İşçileri Grevi (28 Şubat)
1880	Haliç Vapur İşçileri Grevi (25 Kasım)
1885	Odun Depoları İşçileri Grevi (11 Nisan)
1886	Beyoğlu Mağaza Personeli Grevi (1 Şubat)
1906	Reji Tütün İşçileri Grevi
1906	İstanbul Mürettipleri Grevi (Ağustos)

YARARLANILAN KAYNAK: Oya Sencer, **Türkiye'de İşçi Sınıfı,** Habora Yayınevi, İstanbul, 1969, s. 147 - 148.

İşçi hareketlerinde gözlenen bütün bu gelişmelere koşut olarak, daha önce de belirttiğimiz gibi, yabancı sermaye Osmanlı İmparatorluğu'nda hızla kök salmış bulunuyordu. Yabancı sermayenin ülkeye girmesini, bir çok alana en geniş ayrıcalıklarla yerleşmesini ve en elverişli koşullar altında kazanç elde etmesini sağlayan Düyun-u Umumiye İdaresi sayesinde, «*...Meşrûtiyet devrine gelindiğinde bütün endüstri, nâfıa (demiryolları, limanlar, sulama işleri), amme menafii işletmelerin çoğu, bütün madenler, ticaretin çoğu, bankacılığın tümü, sigortacılık, deniz, göl, nehir nakliyat işletmeleri ve bir kısım tarım yatırımları yabancı sermayenin eline geçmiş bulunuyordu...*» [9]

1908 öncesi dönemde işçi sınıfının durumuna ilişkin olarak Lütfi Erişçi[10] işgününün 16 saatı bulduğunu, ücretlerin 6-7 kuruşu geçmediğini ve hatta tarım kesiminde 1-2 kuruşa kadar düştüğünü, özellikle İstanbul'da «*...yevmiyelerin büyük bir kısmını alan müstekreh kulübeler yığını halinde işçi varoşlarının teşekkül ettiği...*»ni, [11] kadın ve çocuk işçilerin sayıca arttığını ve örnekse 1897 yılında İstanbul Kibrit Fabrikasında çalışan 201 işçiden 121'inin kadın ve kız, Bakırköy Bez Fabrikasında çalışan 1000 işçiden yarısının çocuk olduğunu yazıyor. [12]

İkinci Meşrûtiyet'in ilânını (1908) izleyen Ağustos ve Eylül ayları, Türkiye işçi sınıfı tarihinin «grev

(9) Berkes, **a.g.e.**, s. 47
(10) Erişçi, **a.g.e.**
(11) **a.k.**, s. 7.
(12) **a.k.**, s. 7.

ayları» olmuştur.[13] Saptayabildiğimizce sayıları otuza yaklaşan[14] bu grevlerin önemli bir ortak özelliği, yerli, yabancı ve devlet sermayesi ayrımı gözetmemesidir. Bunun yanısıra, grevci işyerlerinin ülke yüzeyinde dağılmış olması ve greve yol açan nedenlerin başında ücret anlaşmazlıklarının gelmesi, 1908 yılında bile, kapitalist üretim ilişkilerinin göreli bir yaygınlık kazandığını göstermektedir.[15] Çok geçmeden Alman emperyalizminin işbirlikçisi durumundaki İttihat ve Terakki Yönetimince kanlı bir biçimde bastırılan 1908 grevlerinin listesi, Lütfi Erişçi ve Hüseyin Avni Şanda'ya atıfla,[16] aşağıya çıkarılmıştır :

1. *İstanbul Tramvay İşçileri Grevi :* Ücretlerin artırılması ve Türk işçilere sert davranan tramvay şirketi müdürü Perdirakis'in değiştirilmesi için 10 Eylül'de greve giden tramvay işçileri, kısa süre-

---

(13) Bu konuda bkz. Hüseyin Avni Şanda, **Türkiye'de 54 Yıl**..., **a.g.e.**; Stefan Velikov, «Sur le mouvement ouvrier et socialiste en Turquie apres la Revolution Jeune turque en 1908», **Etudes Balkaniques**, Sofya, 1964, No. 1, s. 29-48.

(14) Erişçi, **a.g.e.**, s. 8-9.

(15) Bunun yanısıra, önemli sayılabilecek bir işçi toplaşması olduğu, örnekse II. Meşrutiyet'in ilân edildiği 1908 yılında, üç büyük sanayi merkezinde (İstanbul, Selanik, İzmir) yüz bini aşkın sanayi işçisinin bulunduğu Şülkerce belirtilmektedir. (bkz. Kemal Sülker, **100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri,** Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 8).

(16) bkz. Erişçi, **a.g.e.**; Hüseyin Avni (Şanda), **1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar,** İstanbul, 1932 ve bunun gözden geçirilmiş ikinci baskısı olan **Türkiye'de 54 Yıl Önceki İşçi Hareketleri,** Evren Yayınları, İstanbul, 1962.

de, karşılarında «trafiğin aksayacağı» gerekçesiyle İttihat ve Terakki Yönetimini buldular. Grev işçilere 70 kuruş zam yapılmasıyla son buldu.

2. *Selanik Tütün Ticarethaneleri Grevi:* Selanikli tütün işçileri, ücret artışı elde edebilmek için, Ağustos ayında iki ayrı işyerinde greve gittiler. Sonuçta işçilere yüzde otuz zam verildi.

3. *Anadolu Demiryolları İşçi ve Müstahdemleri Grevi:* Demiryolu işçi ve müstahdemlerinin greve gitmesi karşısında Zaptiye Nazırı (İçişleri Bakanı) araya girdi ve işçi isteklerinin kabul edileceğini bildirdi. Bakanın istediği 20 günlük süre 14 Eylül'de tamamlandığında isteklerin kabul edilmediği görüldü. Kadıköy'de peşpeşe yapılan gösterilerden sonra 14 Eylül'de grev yeniden başladı ve dört gün sonra işçilerin bütün istekleri kabul edildi.

4. *Rumeli Şimendifer İşçileri Grevi:* Anadolu demiryolu işçileri grevinin bittiği 18 Eylül 1908 tarihinde başlayan bu grev Selanik'ten Manastır hattına ve oradan da Demirkapı, Üsküp ve Metroviçe kesimlerine sıçradı. Avrupa postasının Köstence üzerinden gönderilmesi yoluna gidildi; İstanbul'daki görüşmelerden ve bazı grev yöneticilerinin caydırılmasından sonra grevin bittiği açıklandı. İşçilerin büyük çoğunluğu buna karşı çıktılar ve grev devam etti. Bu arada yetkililer işbaşı yapmayan işçilere hiçbir yerde iş verilmeyeceği yönünde tehditler savurmuş, bir Türk askerî treninin hareket etmesine bazı işçilerin izin vermesi yüzünden Bulgar hükümeti demiryolunun çeşitli kesimlerine el koymuştu. Grev kısa bir süre sonra bitirildi ve işçi temsilcileri haklarını yargı organları yoluyla arayacaklarını açıkladılar.

5. *İzmir Tramvay İşçileri Grevi :* İşgününün 10 saate indirilmesi ve ücretlere zam yapılması için başlatılan bu grev de uzun süre çözüme bağlanamamıştır.

6. *Aydın Demiryolu İşçileri Grevi :* Ücret artışı için 18 Ağustos'ta başlatılan bu grevde, işçiler, Develi köyü yakınında treni raydan çıkarmış, Punta istasyonunda depoları yakmış, tutuklanan işçileri kurtarmak için gösteriler düzenlemiş, jandarma birlikleriyle çıkan çatışmalarda birkaç işçi yaralanmış ve bir tanesi ölmüş, Mecidiye zırhlısı İstanbul'dan İzmir'e giderek karaya asker çıkartmış ve grev kanlı bir şekilde bastırılmıştır.

7. *Sigara Kâğıdı İşçileri Grevi.*

8. *Havagazı İşçileri Grevi.*

9. *Reji İşçileri Grevi :* Ağır çalışma koşullarına ve düşük ücretlere başkaldıran sigara kâğıdı işçilerinin grevini desteklemek için yapılan bu sempati grevi kısa süreli olmuştur.

10. *Fırın İşçileri Grevi :* Fırın işçilerinin bu grevi, ilk kez, çalışanları çevreleyen yürekler acısı duruma kamuoyunun dikkatini çekmiştir.

11. *Orodze et Bak Grevi :* Musevîlerin sahibi bulunduğu bir mağazada başlayan bu grev, hareketin, büro personelini de kapsayacak şekilde genişlediğini göstermektedir.

12. *Tuğla Harmanları İşçileri Grevi :* Bu grev başarıyla sonuçlanmış, ücret artışına ilişkin işçi isteklerinin tümü benimsenmiştir.

13. *Matbaa İşçileri Grevi :* İstanbul'da başlayan bu grev yüzünden kentin Beyoğlu yakasında iki gün gazeteler çıkamamıştır.

14. *Balya-Karaaydın Şimendifer İşçileri Grevi :* Demiryolu işçilerinin grevleri, böylece, Anadolu yakasına da sıçramıştır.

15. *Adana Pamuk İşçileri Grevi :* İki pamuk fabrikasını kapsayan bu grev, yabancı sermaye ve büyük toprak sahiplerinden yana olan İttihat ve Terakki'cilerin sindirme tedbirlerini büyük ölçüde sertleştirmelerine yol açmıştır.

16. *Selanik Demiryolu İşçileri Grevi.*

17. *Selanik Deri Mağazaları İşçileri Grevi.*

18. *Selanik Şekerciler Grevi.*

19. *Selanik Tramvay İşçileri Grevi.*

20. *Selanik Lokanta ve Gazino Garsonları Grevi.*

21. *Feshane ve Hereke Tekstil İşçileri Grevi*

Bu iki grev, saptayabildiğimizce, devlet kesiminde uygulanan ilk grevlerdir.

22. *İstanbul Deniz İşçileri Grevi :* Şirket-i Hayriye Fabrikası işçilerinin Sirkeci'deki işyerini kuşatmaları ve memurları dışarı çıkarmamalarıyla başlayan grev, atlı polisin saldırmasıyla bastırılmıştır.

23. *Alatini Tuğla Fabrikası Grevi :* Bu grev, işçilerce istenen yüzde ellilik ücret artışının reddedilmesi üzerine başlamıştır.

24. *Varna Grevi :* Bu grev sırasında Varna'daki ticaret işlemlerinin hemen hemen tümü duraklamıştır.

25. *Bağdat Demiryolu Grevi :* Haydarpaşa-Eskişehir-Ankara-Konya-Bulgurlu-Bağdat hattını kapsayan bu grev, 14 Eylül'de, yol işçisinin gündeliğine 3

ve uzman işçilerin gündeliğine de 4 kuruşluk zam yapılması isteği reddedilince başlamıştır. Demiryolu şirketinin Berlin'deki merkezi işçilere zam yapmamakta direnmiş, İttihat ve Terakki yöneticileri greve son verilmesi için işçilere baskı yapmış, memurların grevi bitirme ve işçilerin de sürdürme istekleri karşısında grev kurulu ikiye bölünmüştür. Grevin sonunda işçi istekleri benimsenmemiştir.

26. *Şark Demiryolları Grevi :* 5 Eylül'de başlayan bu grevi bastırmak kolay olmamış, askerî birlikler demiryolunun bütün büro, istasyon ve telgrafhanelerini kuşatmıştır. Çatışmalar 10 Eylül'de kesilmiş ve grev son bulmuştur.

27. *Ereğli Kömür Havzası İşçileri Grevi :* 14 Eylül'de başlayan bu grevde gemiler ve liman işlemez duruma gelmiş, 15 kadar işçi kömür taşıyan vagonları devirmiş, Nevşehir gambotuyla Zonguldak'a asker çıkarılarak grev bastırılmıştır.

Alman emperyalizmiyle kesin bir işbirliğine giren İttihat ve Terakki yönetimi bir yandan İmparatorluğun dört bir yanında patlak veren işçi hareketlerini bastırmağa çalışadursun, diğer yandan da işçi sınıfı hızla örgütlenme çizgisine girmişti. 1908 Ağustos'unda eski Osmanlı Amele Cemiyeti üyelerince *Osmanlı Terakki-i Sanayi Cemiyeti* ve 1909 yılında da *Mürettibini Osmaniye Cemiyeti* kuruldu.[17] Nihayet 1908 yılının 25 Eylülünde işçi hareketlerine kesin bir son verebilmek için İttihat ve Terakki hükümeti cemiyetlerin kurulmasını ve grevi yasaklayan *Tatil-i Eşgal Kanunu Muvakkati*'ini

(17) Ağralı, **a.g.e.**, s. 26

kabul etti; [18] on ay sonra da, 31 Mart olayları yüzünden ilân edilen sıkı yönetim sırasında, Meclis-i Mebusan bu yasayı onayladı. [19]

Tatil-i Eşgal Kanunu'nun çıkışı grev hareketlerinin ilk hızını büyük ölçüde kesmiş fakat işçi sınıfının örgütlenme çabalarını bütünüyle durduramamıştır. [20] Mayıs ayında yeniden başlayan grevler arasında çeşitli demiryolu işçileri grevleri, tramvay, gazhane, terkos fabrikası ve reji (tütün) işçileri grevleri vardır.

1910 yılında *Osmanlı Sosyalist Fırkası*'nın kurulmasına çalışılmış, Aralık ayında bütün bu örgütler kapatılmış, 1912 yılında da terzi, şemsiyeci, döşemeci, mücellit, değirmenci, berber, Cibali reji işçisi ve bira fabrikası işçileri greve gitmişlerdir. [21] İttihat ve Terakki'nin 1913 yılındaki darbesi işçi hareketlerini Kurtuluş Savaşı'nın başlangıç yıllarınadek durdurmuştur. [22] 1909 - 1914 dönemindeki işçi hareketlerinin bir çizelgesi aşağıya çıkarılmıştır

---

(18) Sedat Toydemir, «Türkiye'de İş İhtilaflarının Tarihçesi», **İçtimaî Siyaset Konferansları,** 4. Kitap, İstanbul İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1951, s. 50.

(19) Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908 - 1925),** Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967, s. 23

(20) Tunçay, **a.g.e.,** s. 22 - 23.

(21) Stefan Velikov'a atıfla Tunçay bu greve yaklaşık 3000 tütün işçisinin katıldığını yazıyor (bkz. Tunçay, **a.g.e.,** s. 23)

(22) Hüseyin Avni, **Ecnebi Sermayesine...,** **a.g.e.,** s. 29 - 30.

ÇİZELGE 3. 1909 - 1914 Dönemindeki Grev Hareketleri

Yılı	Grevin Adı
1909	Hasanağa Tütün Deposu İşçileri Grevi (3 Kasım)
1909	İzmir Ticarethane Personeli Grevi
1910	Dersaadet (İstanbul) Tramvay İşçileri Grevi
1910	Tramvay Şirketi İşçileri Grevi (18 Mayıs)
1910	Kazlıçeşme Tabakhane İşçileri Grevi (17 Haz.)
1910	Recep Aslan Ayakkabı Atelyesi İşçileri Grevi
1910	Manastır Dokuma İşçileri Grevi (Ağustos)
1910	Bursa İpek İşçileri Grevi (Ağustos)
1910	Kömür Yükleme İşçileri Grevi (11 Ekim)
1911	Selanik Matbaacılar Grevi (Ocak)
1911	Cibali Tütün İşçileri Grevi (2 Nisan)
1911	Selanik Tütün İşçileri Grevi
1911	İskeçe Tütün İşçileri Grevi (Mayıs)
1911	Bulgaristan Şimendifer İşçileri Grevi (18 Haz.)
1911	İzmir-Karahisar Demiryolu İşçileri Grevi
1911	İstanbul Un Fabrikası İşçileri Grevi (3 Eylül)
1911	Selanik Matbaa İşçileri Grevi (3 Kasım)
1911	Zonguldak Maden İşçileri Grevi (15 Kasım)
1912	Drama Tütün İşçileri Grevi (9 Mayıs)
1912	İznik Yol İşçileri Grevi (13 Temmuz)
1913	İzmir Liman İşçileri Grevi (6 Eylül)
1914	Ereğli Kömür İşçileri Grevi (18 Şubat)

YARARLANILAN KAYNAK: Oya Sencer, a.g.e., s. 214 - 222

1913 - 1919 döneminde işçi sınıfının durumu giderek kötüleşmiştir. Örnekse, dokuma sanayiindeki işçilerin durumuna bakıldığında görülür ki, kadın ve çocuk işçilerin genel toplama oranı yaklaşık olarak yüzde ellidir; bu oran iplik sanayiinde yüzde

95'e, tütünde de yüzde 50'ye yaklaşmaktadır. Yine örnekse, Oriental Carpet Manufacture Ltd. şirketinde 15,000 kadın ve çocuk çalışmakta, bunların büyük çoğunluğu ortalama 1.6 kuruş gündelik almaktadır.[23] Savaş yıllarında sanayide çalışan kadın ve çocuk işçilerin sayısı büyük ölçüde artmış, binlerce nitelikli işçi Alman savaş sanayiinde çalışmak için yurt dışına gitmiştir.[24]

1908 yılı işçi sınıfının tarihinde nasıl bir grevler yılı olmuşsa, aynı şekilde, 1919 - 1923 dönemi de işçi hareketlerinin yabancı sermayeli kuruluşlara ve emperyalizme karşı örgütlenmesi dönemi olmuştur. İşçi Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın 1919 yılında kurulmasını izleyen bu dönemde İstanbul işçileri her yönden Kurtuluş Savaşını desteklemiş, İzmir'in Yunanlılarca işgalini protesto etmek için Sultanahmet meydanında büyük bir miting düzenlemiş (30 Mayıs 1919), tünel, Şirket-i Hayriye, haliç, seyrisefain, şimendifer, havagazı işçileri yabancı işverenlerden sürekli olarak zam isteğinde bulunmuş, 1921 yılının 21 Eylül'ünde tramvay işçileri, 13 Ekiminde bir kısım Şark Demiryolu İşçileri, 26 Ocak ve 8 Şubat 1922'de de yine tramvay işçileri greve gitmişlerdir.[25]

Kurtuluş Savaşı yılları süresince düşman işgali altındaki kentlerde yürütülen grev uygulamalarının bir önemli özelliği, büyük ölçüde, taşın ve ulaşım kesimlerinde meydana gelmiş olmalarıdır. Bu durum, Kurtuluş Savaşı sırasında, grev silahının işçi sınıfınca son derece bilinçli bir biçimde kullanıldığına ve ana amacın emperyalist güçlerin ilerleyi-

(23) Erişçi, **a.g.e.**, s. 11 - 12.
(24) **a.k.**, s. 13
(25) **a.k.**, s. 18

şini felce uğratmak olduğuna kanıt sayılmalıdır. Kurtuluş Savaşı yıllarındaki grev uygulamalarının bir listesi aşağıdadır:

ÇİZELGE 4. 1919-1923 Dönemindeki Grev Hareketleri

Yılı	Grevin Adı
1919	Reji İşçileri Grevi (19 Şubat)
1919	Hisar İskelesi İşçileri Grevi (13 Temmuz)
1919	Kasımpaşa Tersanesi İşçileri Grevi (Ekim)
1919	İstanbul Hamalları Grevi (30 Ekim)
1920	Rum ve Fransız Gazete Mürettipleri (17 Nisan)
1920	Tünel İşçileri Grevi (23 Nisan)
1920	İstanbul Tramvay İşçileri Grevi (11 Mayıs)
1920	Deniz Maden Kömürü Cemiyeti Grevi (24 Tem.)
1921	İstanbul Tramvay İşçileri Grevi (20 Eylül)
1921	Çatalca Demiryolu İşçileri Grevi (Ekim)
1922	İstanbul Tramvay İşçileri Grevi (26 Ocak)
1923	Zonguldak Maden İşçileri Grevi (Temmuz)
1923	Bomonti Bira Fabrikası İşçileri Grevi (Temmuz)
1923	İzmir İncir Toplama İşçileri Grevi (Ağustos)
1923	Aydın Şimendifer İşçileri Grevi (2 Eylül)
1923	İstanbul Matbaa İşçileri (7 Eylül)
1923	İstanbul Tramvay İşçileri Grevi (Ekim)
1923	Şark Şimendiferleri İşçileri Grevi (18 Kasım)

YARARLANILAN KAYNAK: Oya Sencer, a.g.e., s. 244-264.

Yukarıdaki çizelgeden de görülebileceği gibi, Lozan Antlaşmasının imzalanmasını izleyen dönemde yabancı sermayenin son kalıntılarına karşı grev silahı yine kullanılmıştır. Temmuz ve Ağustos aylarında Zonguldak kömür işçileri arka arkaya üç de-

fa, 2 Eylül'de Aydın demiryolu işçileri, 7-20 Eylül'de İstanbul dizgicileri ve basımevi işçileri, 18 Kasım'da da Şark Şimendiferleri Şirketi işçileri grev yapmışlar, 1924 yılının Eylül'ünde de *Amele Teali Cemiyeti*'ni kurmuşlardır.[26]

Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen dönemin en önemli grev olayı, kuşkusuz, 1923 Şark Şimendiferleri grevidir. Yunan yanlısı memurların işten uzaklaştırılmasını, çalışanların gündeliklerine yüzde otuz oranında zam yapılmasını, yol işçisinin çalışma gününün sekiz saate indirilmesini, ücretli hafta tatili yapılmasını ve tatil günlerinde çalışanlara çift gündelik verilmesini öneren işçiler, istekleri geri çevrilince, 19 Kasım'da greve başlamışlardır. İşletmede çalışan 1400 işçiden 1200'ünün katıldığı bu grev, işverence, «komünist kışkırtıcılığı» olarak nitelenmiş ve 10 gün sürdükten sonra işçi isteklerinin şirketçe benimsenmesiyle son bulmuştur.[27]

Her türlü toplanma ve gösteriyi yasaklayan *Takrir-i Sükun Kanunu*'nun yürürlüğe girmesiyle (4 Mart 1925) işçi sınıfının gelişimi büyük ölçüde frenlenmiş fakat tek parti yönetiminin bütün çabalarına rağmen işçi hareketlerinin önü bütün bütün alınamamıştır. Nihayet 1928 yılının Temmuz ayında, Şark Şimendiferleri ve İstanbul tramvay işçilerinin birer kere daha greve gitmeleri üzerine,[28] Amele Teali Cemiyeti ve benzeri işçi kuruluşları kapatılmış, özel sermayenin çıkarlarına uyarlanmış biçimde devlet çarkları dönmeğe başlamıştır.

---

(26) **a.k.**, s. 18
(27) Toydemir, **a.g.m.**, s. 50-54.
(28) Bu grevin ayrıntılı anlatımı için bkz. Erişçi, **a.g.e.**

(Y E D İ)

CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE İŞÇİ SINIFI VE DEVLETÇİLİK DENEMESİNİN ANLAMI

Burayadek tanımladığımız genel gelişim çizgisi içinde Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın ve onu izleyen Cumhuriyet döneminin yeri nedir? Bir yandan dönemin belirleyici niteliği olan özel girişimciliği ve özel girişimciliğin dayanmak zorunda olduğu yabancı sermayeyi, diğer yandan da işçi sınıfının bu gelişim içindeki yerini ortaya çıkarmak bakımından, bazı yazarlarca *«liberal»*[1] diye nitelenen 1923-1931 evresinin genel gelişimini, düşünce yapısını, emekçi sınıflara ve sermaye sahiplerine karşı devletçe takınılan tutumu kısaca görmekte yarar vardır.

(1) Ayrıntılı bilgi için bkz. Boratav, **a.g.e.**, s. 1-64; Aydemir, **İkinci Adam, a.g.e.**, s. 333-337.

«...İstiklâlimizi emin bulundurmak için heyet-i umumiyemizce bizi mahvetmek isteyen emperyalizme ve bizi yutmak isteyen kapitalizme karşı heyet-i milliyece...»[2] yürütülen ve sınıfsal hareket olarak küçük burjuvazinin belirleyici önderlik damgasını taşıyan Ulusal Kurtuluş Savaşı, sanıldığı ya da sanılabileceği gibi, yabancı sermayeyle yabancı sermayenin yerli işbirlikçileri arasındaki göbek bağlarını bir darbede ve onarılmayacak biçimde koparamamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndan yeni Türkiye Cumhuriyetine geçen işletmelere bir yük gözüyle bakılmış, bunların doğrudan özel girişimcilere verilmesi ya da işletmelere özel girişimcilerin katılmasının sağlanması ya da devlet yatırımlarının, ihale yoluyla, özel girişimcilerce üstlenilmesinin yolları aranmıştır.[3]

İşçilere grev hakkını vermemekte direnen fakat yerli girişimcilere koruyucu gümrük duvarları ardında güçlenme olanağı arayan, sekiz saatlık işgününü kâğıt üstünde onaylayıp gerçekleşmesi yollarını getirmeyen, dağıtımda ucuz tarifeler isteyen ve sanayi kredilerinin büyük ölçüde artırılmasını öngören *İzmir İktisat Kongresi*[4] 1923 - 1929 döneminde izle-

(2) Atatürk'ün 1 Aralık 1921 tarihli bu sözleri konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Tekinalp, **Kemalizm,** İstanbul, 1936, s. 226.

(3) Boratav, **a.g.e.,** s. 5 - 6.

(4) 1923 yılında toplanarak Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomi politikasını belirleyen bu kongre için bkz. A. Gündüz Ökçün, **a.g.e.;** A. Hamdi Başar, «1923 Türkiye İktisat Kongresinden 1948 Türkiye İktisat Kongresine», **Türkiye İktisat Mecmuası,** Kasım 1948, No. 10; Haldun Derin, **Türkiye'de Devletçilik**, İstanbul, 1940.

nin liberal politikanın başlangıç noktası olmuştur. Bunu tasarrufların artırılması ve krediler yoluyla yerli sanayinin desteklenmesini amaç edinen İş Bankası'nın[5] kurulması izlemiş, yine aynı dönem içinde devlet işletmelerinin giderek özel girişimcilere devredilmesini öngören Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması[6] ve özel girişime geniş bağışıklıklar tanıyan Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun[7] çıkarılmasıyla *«özel girişime dayalı bir ekonomi yaratma»* çabaları doruğuna çıkmıştır. Sırasıyla 12 Nisan 1925, 25 Ocak 1926 ve 24 Mart 1926 tarihlerinde madencilik, petrol ve benzin, petrol arama vb. alanlarda özel girişimcilere geniş ayrıcalıklar dağıtılmış,[8] bütün bunların yanısıra siyasal kuruluşlar için çıkarılmakla birlikte işçi sınıfının örgütlenme çizgisini saptıran *Takrir-i Sükûn Kanunu*[9] yürürlüğe girmiştir.

---

(5) 1924 yılının Temmuz'unda anonim şirket olarak kurulan İş Bankası'nın amacı, yerli tasarrufların en iyi biçimde değerlendirilmesi ve kredilerle bir yandan yerli girişimciyi, diğer yandan ulusal ekonomiyi yabancı sermayeden bağımsız kılmaktır.

(6) 1925 yılında ve 633 sayılı yasayla kurulan Sanayi ve Maadin Bankası'nın görevleri ve işleyiş amaçları için bkz. Boratav, **a.g.e.,** s. 53 - 54.

(7) 28 Mayıs 1927 tarih ve 1055 sayılı Teşvik-i Sanayi Kanunu 15 yıl yürürlükte kalmış ve yabancı sermayeden bağımsız bir özel girişimcilik temelinin atılması için geniş ayrıcalıklar dağıtmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Boratav, **a.g.e.,** s. 56 - 59.

(8) bkz. Boratav, **a.g.e.,** s. 51 - 53.

(9) 4 Mart 1925 tarih ve 578 sayılı Takrir-i Sükûn Kanunu iki maddelik olup tam metni şöyledir:

"Madde 1- İrtica ve isyana ve memleketin içtimaî nizamını, huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlale sebep bilumum teşkilat ve tahrikat ve teşvikat ve teşebbüsat ve neşriyatı hükümet, Reisicum-

Bu açıdan bakıldığında, 1923 - 1931 dönemi, biçimsel de olsa, yabancı sermayeden boşalan yeri dolduracak ve ekonomiyi güdümleyecek güçlerin arandığı bir dönemdir. Bu arayışın dönem hükümetlerini emekten yana bir düzenlemeye götürmediği, yetkililerin, o ve izleyen dönemde, «*...büyük çiftlik işletmekte olan gayret ve servet sahiplerine dokunmak şöyle dursun, aksine... bunların da iyi çalıştıklarını ve kazandıklarını görmekten memnun oluruz...*»[10] ya da «*...tüccar milletin emeği ve üretimini kıymetlendirmek için eline ve zekâsına itimat edilen...adamdır...*»[11] ya da «*...ihracatçı millî mahsulün hâriçte en iyi şartlarla plasmanı vazifesini almış adam demektir. Memleketin yed-i eminidir ...*»[12] gibi demeçler vermelerinden anlaşılmaktadır. Kısacası, bir önceki dönemde (İmparatorluk döneminde) yabancı sermayenin çıkarları doğrultusunda çıkarlarını geliştiren işbirlikçilere yerli sanayinin «yeni» kurucuları ve güdümleyici güçleri gözüyle bakılmış, bu kişilerin yabancı sermayeden kopuk

---

hurun tasdiki ile, resen ve idareten men'e mezundur. İşbu fiillere katılanları İstiklâl Mahkemesine verebilir.

Madde 2- Bu kanunun icrasına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.

(10) Başbakan İnönü'nün Kasım 1929 tarihli kamutay demecine atıfla, Bilsay Kuruç, **İktisat Politikasının Resmî Belgeleri,** Türk İktisadî Gelişmesi Araştırma Projesi, No. 15, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963, s. 4.

(11) **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I,** Türk İnkilap Tarihi Enstitüsü yayınları, No. 1, İstanbul, 1945, s. 381.

(12) 9 Haziran 1936 tarih ve 3018 sayılı Ticarette Tağşişin Men'i ve İhracatın Murakabesi ve Korunması Hakkındaki 1705 Sayılı Kanuna Ek Kanun'un gerekçesinden alınmıştır.

olarak varlıklarını sürdüremeyecekleri hesaplanmamıştır. Nitekim, «*...kendilerine hizmet için amade tutulan devletin...*»[13] bütün olanaklarından yararlanan bu kişiler, kısa sürede, yabancı sermayeye paravanlık eden kuruluşlar örgütlemişler,[14] bağımsız olarak varlıklarını sürdüremeyeceklerini göstermişlerdir.

Yabancı sermayeye daha önce tanınmış olan indirimli gümrük duvarlarının 1929 yılınadek kalkmayacağının Lozan Antlaşması'nda öngörülmesi,[15] toplam Osmanlı dış borçlarının üçte-ikisinin Cumhuriyet hükümetlerince üstlenilmesi,[16] Aşar gibi devlet gelirlerinin yüzde 21.3'ünü meydana getiren bir toprak vergisinin kaldırılması,[17] kısacası siyasal bağımsızlığı pekiştirmek durumunda bulunan ekonomik bağımsızlık sorununun tezelden çözülememesi, yabancı sermayeye duyulan gereksemeyi bir kez daha belirgin ölçüde artırmıştır. Cumhurbaşkanı Atatürk'ün «*...kanunlarımıza riayetkâr olmak şartıyla ecnebi sermayelerine lâzım gelen teminatı vermeğe her zaman hazırız ve şayan-ı arzudur ki ecnebi sermayesi bizim sâyimize ve servet-i sabi-*

---

(13) **Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, Ekonomik Konulara Dair (1921-1938)**, der. Özel Şahingiray, Ankara, 1955, s. 119.

(14) Boratav, **a.g.e.**, s. 69.

(15) **a.k.**, s. 3

(16) **a.k.**, s. 2.

(17) Aşar vergisi 17 Şubat 1925 tarihinde ve 552 sayılı yasayla yürürlükten kaldırılmıştır. Bu konuda bilgi için bkz. Ş. Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, 3. Cilt, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1966, s. 360

temize inzimam etsin...»[18] deyişinden bu gereksemenin varlığı açıkça anlaşılmaktadır.

Bu açıklamayı izleyen yıllarda tekellerin hemen tamamı devlet tarafından sözleşmelerle çoğu yabancı olan ya da yabancılara paravanlık eden özel şirketlere dağıtılmış, örnekse tuz tekeli bir anonim şirkete, petrol ve benzin tekeli bir Amerikan şirketine *(Standard Oil Company)*, kibrit ve çakmak tekeli yine bir Amerikan şirketine *(The American Turkish Investment Corporation)*, ispirto ve alkollu içkiler tekeli 1927 yılınadek bir Polonya şirketine, limanlar tekeli de devlet-özel sermaye ortaklığından oluşan bir anonim şirkete verilmiştir.[19] Şeker sanayiine özel girişimciler ortak olarak alınmış, Sanayi ve Maadin Bankası'nın Osmanlı İmparatorluğundan devraldığı işletmelerin kısa sürede özel kesime aktarılacağı yasa metinlerine geçmiş, Samsun-Bafra hattı özel girişimce kurulmuş, Seyrisefain'e rakip durumdaki armatörlere gemi alımında geniş ayrıcalıklar tanınmış, demiryolu yapımı ise büyük ölçüde yabancı şirketlere ihale edilmiştir.[20] 1929 bilançolarına atıfla Hikmet Kıvılcımlı, Türkiye'de toplam 166 şirket bulunduğunu ve bunun yüzde 80.12'sinin yerli nitelik taşıdığını, yerli şirketlerin yüzde 47.37'sinin toplam sermayenin yüzde 74.36'sını elinde tuttuğunu *fakat bu şirketle-*

---

(18) **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II,** Türk İnkilap Tarihi Enstitüsü yayınları: 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1952, s. 136.

(19) Boratav, **a.g.e.**, s. 6-7

(20) **a.k.**, s. 7.

rin yönetim kurullarında görev alan 625 kişiden 181'inin yabancı uyruklu olduğunu yazıyor.[21]

1923 - 1931 döneminde devletin sermaye gruplarından yana ağırlığını koymasına karşılık işçi sınıfının durumunda ne gibi gelişmeler olmuştur? Eldeki istatistik verilerin son derece yetersiz oluşu,[22] daha tutarlı bir deyişle bulunmayışı, bu konuda sağlıklı genellemeler yapmamızı engellemektedir. Sanayide çalışan çocukların[23] toplam sanayi işçilerine oranının yüzde 15.42 gibi çok yüksek bir düzeyde

---

(21) Hikmet Kıvılcımlı, **Türkiye'de Kapitalizm,** İstanbul, 1965, s. 163.

(22) Türkiye'de genellikle çalışmaya ve özellikle işçi ücretlerine ilişkin istatistikler son derece yetersizdir. Bu konuda **Sanayi İstatistikleri (1932 - 1939)** adlı İstatistik Genel Müdürlüğü yayınının önsözünde şöyle denmektedir: «...**Teşvik-i Sanayi Kanunundan istifade eden sanayi müesseseleri hakkında 1932 senesine kadar hiçbir makam tarafından istatistik tanzim edilmemiştir...(diğer) vesaikten faydalı bir netice çıkarmak mümkün olmamıştır...**» Kenan Gürtan ise aynı konularda şöyle yazmaktadır: «...**Türkiye'de küllî, yani bütün eçir sınıfını kavrayan ücret istatistikleri henüz mevcut değildir...**» (Kenan Gürtan, «Türkiye'de Ücret İstatistikleri ve Ücret Tahavvülleri», **Sosyal Siyaset Konferansları**, 12. Kitap, İstanbul İktisat Fakültesi yayınları, İstanbul, 1961, s. 21). Bu gözlemleri doğrulayan en önemli kanıt, doğrudan doğruya Devlet İstatistik Enstitüsü'nün yayınlarıdır. 1927 - 1967 döneminde D. İ. E. 518 yayın yapmış ve bu yayınlar toplam 96,518 sayfayı bulmuştur. Sanayi, çalışma ve işçi ücretleri istatistiklerinin toplam yayınlanmış sayfaya oranı, sırasıyla, yüzde 2.68, yüzde 0.09 ve yüzde 0.19'dur.

(23) Burada, «çocuk işçi» kavramı, 1927 sanayi sayımı ve 1932 - 1934 sanayi istatistiklerinde benimsenen «14 ve aşağı yaştaki işçiler» kitlesini kapsamaktadır.

oluşması, örnekse dokumacılık sanayiinde kadın işçi yüzdesinin 52.05'i bulması, çalışma alanına devletçe ilk kez müdahale edildiği 1921 yılından[24] *Umumî Hıfzıssıhha Kanunu*'nun çıktığı 1931 yılınadek işçilerin ücretlerine ve çalışma koşullarına karışılmayışı,[25] Cumhuriyet öncesi döneme kıyasla, Cumhuriyetin ilk yıllarında işçilerin durumunda pek belirgin bir düzelme olmadığının göstergesi sayılabilir. Aşağıdaki çizelgeden de görülebileceği gibi, işçi ücretlerinin büyük değişikliklere uğramaması ve Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkmasına rağmen grevlerin önünün alınamaması,[26] dönemin egemen niteliğinin emekten yana olmadığını ortaya koyacaktır.

---

(24) Devletin çalışma alanına ilk müdahalesi 1921 yılında ve Ereğli-Zonguldak havzası kömür işçileri için olmuştur. İşgününün sekiz saat ve taban çalışma yaşının 18 olarak belirlenmesi, angaryanın yasaklanması ve ilk sosyal sigortaların oluşturulması vb., ilgili yasanın getirdiği yenilikler arasındadır (Bu konuda bkz. Cahit Talas, **İçtimaî İktisat,** 2. bası, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961, s. 12-13).

(25) 1921-1930 aralığındaki tek müdahale, «...**1925 yılında kabul olunan ve sınaî ve ticarî faaliyetlerde hafta tatilini ihdas eden kanun**...»dur (Cahit Talas, **Türkiye Cumhuriyetinde Sosyal Politika Meseleleri**, Türk İktisadî Gelişmesi Araştırma Projesi, No. 1, Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları, Ankara, 1960, s. 14.

(26 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Georges Lefranc-Kemal Sülker, **a.g.e.,** s. 151; Mete Tunçay, **a.g.e.,** s. 25; Toydemir, **a.g.m.,** s. 57-59

ÇİZELGE 5. 1926 - 1929 Döneminde Kömür İşçisinin Gündelikleri (*)

Yöre	*1926*	*1927*	*1928*	*1929*
Zonguldak	118	90	126	148
Kozlu	116	146	101	183
Kilimli	116	108	107	200
Ereğli	114	112	114	129
Amasra	85	108	107	80
Ortalama	109	128	121	148

(*) Yukarıdaki ücretler kuruş üzerinden ve carî fiyatlarla hesaplanmıştır. Ocaklarda sürekli çalışan işçilerin azlığı ve buna karşılık dönemlik işçilerin çoğunlukta oluşu, bu verilerden genel yaşayış düzeyine ilişkin gözlemlere gitmemizi engellemektedir.

KAYNAK: Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı - 1930*, Ankara, 1930, 198.

Burayadek yaptığımız kısa açıklamalardan da anlaşılabileceği gibi, 1923 - 1931 dönemi, ekonomiyi güdümleyecek güçlerin arandığı ve bulunamayınca da bir kez daha yabancı sermayeye başvurulduğu bir dönemdir. Siyasal bağımsızlığı ekonomik bağımsızlıkla desteklemek ve güçlendirmek için[27] özel girişimciliğe yönelinmiş fakat özel girişimci olarak gö-

(27) 1923 sonrası dönemde, ekonomik bağımsızlıkla pekiştirilmedikçe siyasal bağımsızlığın giderek yitirileceği yöneticilerce bilinmekte, bu nedenle, bir yandan yabancı sermayeyle bağları koparmağa çalışırken, diğer yandan da özel girişimcilerin tek başlarına ayakta durabilmeleri yolları aranmaktaydı. Yabancı sermayeli kuruluşların millîleştirilmesi için yapılan işler arasında Anadolu ve Mersin-Tarsus-Adana demiryollarıyla Haydarpaşa Liman Şirketi'nin (1928), Mudanya-Bursa demiryolu şirketinin (1931), İstanbul Türk Anonim Su Şirketinin (1933) İzmir Rıhtım Şirketinin (1933), İzmir-Afyon ve Manisa-Bandırma de-

rülen kişilerin bir önceki dönemin işbirlikçileri olmaları yüzünden, işler aksaksız yürüyememiş ve kısa sürede ekonomi yeniden yabancı sermayenin etki alanına girmiştir.

I. 1929 Buhranı: Emperyalizmle Bağların Kopması:

Kapitalist üretim biçiminin kaçınılmaz hastalığı olan üretim-tüketim dengesizliğinin 1929 yılında kapitalist dünyayı Büyük Buhrana sürüklemesi, Türkiye'yi, bütünüyle özel girişimci bir ekonominin ortasında bulmuş ve buhranın zorunlu olarak yarattığı kapalı ekonomiler dizisi Türkiye'deki işbirlikçilerle yabancı sermayenin organik bağlantılarını koparmıştır. [28]

Buhranın patlak verdiği 1929 yılını «*devletçilik*» denemesinin başladığı 1932 yılına bağlayan dönemde, yabancı sermayeyle organik bağlarını koparmadığı ve tek başına ayakta durabilecek duruma gelmediği sürece, ekonominin güdümleyicisi olarak

---

miryolu hatlarının (1934), İstanbul Rıhtımı, Dok ve Antrepo Şirketinin (1934), Aydın Demiryolu Şirketinin (1935), İstanbul Telefon Şirketinin (1936), Ereğli Şirketinin (1936), Şark Demiryolları Şirketinin (1937), İzmir Telefon Şirketinin (1938), Üsküdar ve Kadıköy Şirketinin (1938), İstanbul Elektrik Şirketinin (1938), İstanbul Tramvay Şirketinin (1939), İstanbul Tünel Şirketinin (1939), Ankara Elektrik ve Havagazı Şirketinin (1939), Adana Elektrik Şirketinin (1939), Bursa ve Mersin Elektrik Şirketinin (1939), İskele-Palamutluk demiryolu şirketinin (1941), İzmir Tramvay ve Elektrik Şirketinin (1944), Ergani Bakır Şirketinin (1936) satın alınmaları vardır (bkz. Mehmet Selik, **Türkiye'de Yabancı Özel Sermaye, 1923-1960,** Türk İktisadî Gelişmesi Araştırma Projesi, No. 5, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1961, s. 3-11).

(28) Boratav, **a.g.e.,** s. 70.

özel girişime bel bağlanamayacağının bilincinin arttığına tanık oluyoruz.[29] 1929 yılında çıkarılan *Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu*'yla 1930 yılında yürürlüğe giren *Türk Parasının Kıymetini Korunma Kanunu*, devletçiliğe geçiş döneminin belirgin olayları ve devlet müdahaleciliğinin giderek yayıldığının göstergeleridir.

«Ferdî mesai ve faaliyeti» esas tutan devletçilik denemesi, Boratav tarafından dört ana evrede incelenmektedir: (i) müdahaleci yasaların peşpeşe çıkarıldığı ve devlet kesiminin hızla yayıldığı 1932 yılı, (ii) Celâl Bayar'ın 1932 Eylül'ünde İktisat Bakanı olmasıyla başlayan ve özel kesimi güçlendirici tedbirlerin alındığı 1932 - 1934 dönemi, (iii) devlet müdahalesinin «planlı ekonomi» biçimini alarak genişlediği 1935 - 1937 dönemi, (iv) Celâl Bayar'ın Başbakan olmasıyla birlikte devletçiliğin bütün bütün rafa kaldırıldığı 1937 - 1938 dönemi.[30] Temelde bu ayrımı benimsemekle birlikte, burayadek uyguladığımız çözümleme yöntemini sürdürmek bakımından, sorunları ve dönemin genel gidişini bir bütün olarak değerlendirmek gereği vardır. Kanımca, «devletçilik» dönemini en sağlıklı biçimde değerlendirebilmenin tek yolu, dönemi yaşamış kişilerin ve yetkililerin dönem hakkındaki öznel yargılarını bir kenara bırakarak, uygulamanın sınıfsal etkilerini ve 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde belirlenen «özel girişimcilik» temeline dokunup dokunmadığını araştırmaktır. İstatistik Genel Müdürlüğünce derlenen verilere göre, 1932 - 1938 döneminde, özel girişim şu gelişmeyi göstermiştir:

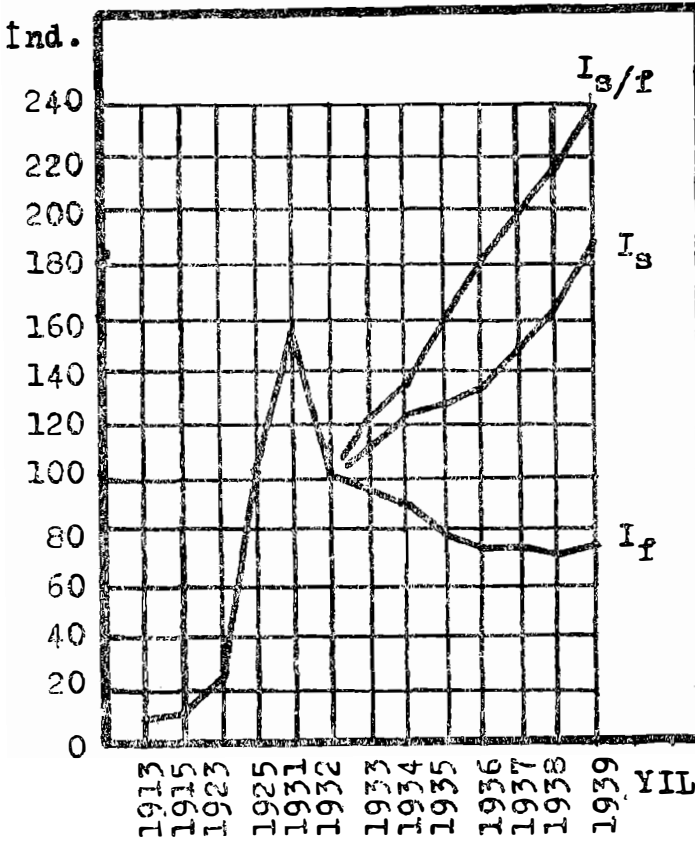
(29) **a.k.**, s. 100.
(30) **a.k.**, s. 71 - 72

ÇİZELGE 6. 1932 - 1939 Döneminde Özel Sermaye Hareketleri

Yıl	*Firma Sayısı*	*Toplam Sermaye (TL)*	*S/F*	I_f	I_s	$I_{s/f}$
1913	144	—	—	9.78	—	—
1915	155	—	—	10.52	—	—
1923	342	—	—	23.22	—	—
1925	1509	—	—	102.44	—	—
1931	2300	—	—	156.14	—	—
1932	1473	55,628,643	37,765	100.00	100.00	100.00
1933	1397	63,342,793	45,342	94.84	113.86	120.06
1934	1310	67,710,107	51,687	88.93	121.72	136.87
1935	1161	70,137,936	60,411	78.82	126.08	159.96
1936	1101	75,723,096	68,776	74.74	136.12	182.11
1937	1116	82,083,574	73,552	75.76	147.56	194.76
1938	1103	89,670,217	81,297	74.88	161.19	215.27
1939	1144	103,676,732	90,626	77.66	186.37	239.97

KAYNAK: Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri, 1932 - 1939*, Neşriyat No. 156, Ankara, 1941, s. 11; Hikmet Kıvılcımlı, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı*, İstanbul, 1935, s. 53.

Türkiye'de Özel Sermayenin Tekelleşmesi Süreci (1932-1939)



Çizelge 6'daki verilere dayanılarak çizilen bu grafikte, (f) firma sayısını, (s) toplam sermayeyi (s/f) firma başına özel sermayeyi temsil etmektedir.

Verilerin ortaya koyduğu gerçek şudur ki, devlet müdahaleciliğinin yaygın olduğu 1932 - 1939 döneminde, Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun kapsamına giren özel girişimlerden güçsüz olanları hızla ayıklanmış ya da büyük kuruluşlarca yutulmuş, özel sermaye belirli ellerde toplanmağa başlamıştır. 1913 - 1931 döneminde şirket sayısının hızla artmasına karşı, devletçilik denemesinin başlamasıyla birlikte bu gidişin yön değiştirmesi; 1932 - 1939 döneminde firma sayısında yüzde 22.34'lük bir düşme olmasına karşılık toplam özel sermayenin yüzde 86.37 oranında artması vb., kapitalist üretimin özündeki *tekelleşme*nin, Türkiye'de, devlet tarafından başlatıldığını ya da hızlandırıldığını açıkça ortaya koymaktadır. [31]

Devletçilik denemesinden büyük sermaye sahiplerinin ne ölçüde yararlandıklarını böylece gördükten sonra, deneme karşısında egemen sınıfların diğer öğelerinin nasıl etkilendiklerini de kısaca ele almakta yarar vardır. Bu konuda verilerin yetersiz olduğunu fakat yine de bazı çıkarsamaların yapılabileceğini yazan Boratav, devletçilik denemesinden, (i) sanayi bitkilerinin fiyatlarının artması ve pazarlama olanaklarının gelişmesi sonucu büyük toprak

(31) Verilerin yetersizliğinden ötürü, bu istatistiklerin ne şekilde (carî ya da sabit fiyatlar) hesaplandığını öğrenemedik. Reşat Altını'nın 1931 yılında 9 T. L. ve 1938'de 11 T.L. olması (bkz. Aydemir, **İkinci Adam**, **a.g.e.**, s. 424) bu dönemde önemlice fiyat değişmelerinin olmadığını, dolayısıyla çözümlemenin fazlaca etkilenmeyeceğini göstermektedir. Çizelgenin son üç sütununda 1932 yılı verileri 100 olarak alınmış ve firma sayısı, toplam özel sermaye ve firma başına özel sermaye serilerinin endeksleri alınmıştır.

sahiplerinin, bir başka deyişle pazarlanabilir bir ürün-fazlasını ellerinde bulunduranların, (ii) ticaret uğraşılarının artması sonucu aracı burjuvazinin kazançlı çıktıklarına değiniyor. [32]

Bu çıkar paylaşımı devlet mekanizmasında da yansımış mıdır? Bir başka deyişle, toprak sahiplerinin ve aracı burjuvazinin yanısıra, siyasal iktidarın görünüşteki sahipleri ve bu arada bürokratik öğeler de bu gelişmelerden yararlanmışlar mıdır? *Türkiye'de Kapitalizm* adlı kitabında Kıvılcımlı, zarar eden özel kapitalist işletmeleri devletin satın aldığını (örnekse, Samsun-Çarşamba hattı), özel sermayenin üstlenemediği girişimleri devletin verimli duruma getirdikten sonra kapitalist işverenlere devretmek üzere kendisinin yüklendiğini, 1933 yılında Sivas-Erzurum hattının yapımı için üç devlet bankasının İş Bankası'yla birleştiğini ve 10 milyon T.L. sermayeli bir girişimin özel kişiler yönetiminde başlatıldığını, şeker, kükürt, bakır, dokuma ve benzeri alanlarda devletin İş Bankası'yla işbirliği yaptığını, 1929 Türkiye'sinde 25 millî kapitalist sanayi ve maden şirketinin bulunduğunu, bunların yönetim kurullarında 20 kadar milletvekilinin yer aldığını, 38 millî bankada 31 milletvekilinin görev tuttuğunu, 15 - 20 kurumu birden yöneten ya da denetleyen İş Bankası'nın yönetim kurulunda 13 milletvekilinin bulunduğunu ve İş Bankası yönetim kurulunun bir «*Millet Meclisi minyatürü*» gibi ortaya çıktığını belirtiyor. [33]

Subaşları böylesine tutulmuş bir devlet makinesinin emekten yana işlemeyeceği apaçık ortada-

(32) Boratav, **a.g.e.,** s. 75 - 76
(33) Kıvılcımlı, **Türkiye'de Kapitalizm, a.g.e.,** s. 168 - 169

dır. Nitekim, devletin çalışma alanına ilk kapsayıcı müdahalesi 1936 tarihli *İş Kanunu* olmuş fakat 1937 yılında yürürlüğe giren bu yasanın çokça maddesi 1940 yılında çıkarılan *Millî Korunma Kanunu*'yla rafa kaldırılmıştır.[34] 1936 tarihli İş Kanunu konusunda Recep Peker şunları söylüyor: «...*Yeni İş Kanunu sınıfçılık şuurunun doğmasına ve yaşamasına imkân verici hata yollarını ortadan silip süpürecektir...*»[35] 1933 yılında Türk Ceza Kanunu'nun 201. maddesine getirilen bir değişiklikle, işçileri işi bırakmağa zorlayanlara ağır cezalar konmuş,[36] nihayet 1938 yılında çıkarılan *Cemiyetler Kanunu*'yla sınıflara dayanan kuruluşlar, dolayısıyla sendikalar yasaklanmıştır.[37]

İşçi sınıfının durumuna gelince: Devletçilik döneminin emekten yana düzenlemeler getirmediğini, verilerin ve istatistiklerin bütün yetersizliklerine rağmen, genel bazı gözlemlerle çıkarsayabiliriz. 1932 yılı verilerine bakarak işçi sınıfının belirli merkezlerde toplanmış olduğunu görüyoruz. Şöyle ki, sözügeçen yılda, toplam işçi sayısının yüzde 28.44'ü İstanbul, yüzde 14.85'i Zonguldak ve yüzde 12.61'i İzmir'de bulunmakta, bir başka deyişle sanayi işçilerinin yüzde 55.90'ı yalnızca üç kentte yerleşmiş bulunmaktaydı. Aşağıdaki çizelgeden de anlaşılabileceği gibi, çocuk işçilerin toplam işçilere oranı düşmüş olmak-

(34) Talas, **Türkiye Cumhuriyetinde...**, **a.g.e.**, 17.

(35) **T. B. M. M. Zabıt Ceridesi,** Cilt 12, Devre 3, 5, 6, Ankara, 1936, s. 184.

(36) Georges Lefranc-Kemal Sülker, **a.g.e.**, s. 151.

(37) **a.k.**, s. 152.

la birlikte yine de yüksek sayılabilecek bir düzeyde oluşmaktadır : [38]

ÇİZELGE 7. Sanayi'de Çocuk İşçilerin Yüzdesi (*)

Sanayi Kolu	*1927*	*1932*	*1933*	*1934*
Madencilik	3.59	0.18	—	0.14
Tarım Sanayii	20.59	2.01	2.19	1.39
Dokuma	14.94	5.75	8.65	5.06
Kereste, Ağaç	13.00	2.72	2.08	2.12
Kâğıt	8.22	4.11	0.64	0.68
Maden İşleme	15.04	3.97	5.19	2.21
İnşaat	11.77	3.94	5.66	3.60
Kimya	10.13	1.94	1.60	1.40
Karma	5.44	2.14	9.16	8.18
Çeşitli	4.42	0.79	0.34	2.52
Ortalama	15.42	3.05	4.15	2.71

(*) 1936 yılında çıkarılan İş Kanunu'yla çocuk işçilerin çalıştırılması yasaklanmış, 1935-sonrası dönemde de bu nedenle çocuk işçi sayısı konusunda istatistik tutma gereği duyulmamıştır.

KAYNAK : Başvekalet İstatistik Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı-1930*, Ankara, 1930, s. 189; İstatistik Umum Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri, 1932-1939*, Ankara, 1941, s. 16-17.

Sanayide çalışan kadınların toplam işçi nufusuna oranı «devletçilik» döneminde önemli bir değiş-

(38) «Çocuk İşçi Yüzdesinin Yüksekliği» göreli bir kavramdır. Örnekse, 15 ve aşağı yaştaki işçilerin toplam işçi sayısına oranı Cezayir'de yüzde 0.3 (1954), A. B. D.'de yüzde 0.3 (1950), Yunanistan'da yüzde 3.1 (1961), İsviçre'de yüzde 0.1 (1950) ve Sovyetler Birliği'nde yüzde 0.5 (1959) olmuştur (bkz. International Labour Office, **Yearbook of Labour Statistics, 1962**, Geneva, 1962, s. 12-13).

me göstermemiş, yaklaşık olarak dörtte-bir yöresinde dolaşmıştır. Kadın işçi sayısının en kabarık olduğu üretim kesimi dokumacılıktır; burada, kadın işçilerin oranı 1932 yılında yüzde 56'yla doruğuna çıkmış ve hiçbir zaman da yüzde ellinin altına düşmemiştir.[39] Tekel İdaresi'nin fabrikalarında da benzeri yüzdelere ulaşılmıştır. Kıvılcımlı'ya göre Tekel İdaresi'nin İstanbul fabrikalarında çalışan kadın işçilerin toplam işçi sayısına oranı yüzde 42.19'u bulmaktadır.[40]

İşçi ücretlerinde, 1932 - 1939 dönemi süresince, önemli bir artış olmamıştır. *1932 - 1939 Sanayi İstatistikleri* yayınından derlediğimiz aşağıdaki veriler, devletin, belirli grup ya da sınıflara karşı tutumunu açıkça ortaya koymaktadır :

(39) **Sanayi İstatistikleri, 1932 - 1939, a.g.k.,** s. 16 - 17.
(40) Kıvılcımlı, **Türkiye'de İşçi Sınıfının..., a.g.e.,** s. 11.

ÇİZELGE 8. Karşılaştırmalı İşçi Memur Ücretleri (Toplam Yıllık Ödeme - TL.)[41]

Sanayi Kolu	1932		1933		1934	
	İşçi	*Memur*	*İşçi*	*Memur*	*İşçi*	*Memur*
Madencilik	362.1	1388.4	262.1	1437.4	340.5	1301.6
Tarım	170.8	773.8	174.8	921.3	170.8	1030.4
Dokuma	200.0	1093.9	192.3	1127.5	221.2	1279.7
Kereste - Ağaç	235.8	935.9	192.0	2259.0	239.8	1392.8
Kâğıt	437.6	1388.8	424.1	783.3	465.0	673.1
Maden	354.1	1003.7	342.0	999.9	376.3	1215.8
İnşaat	250.4	1904.2	247.8	1980.1	237.6	1761.5
Kimya	222.3	1247.6	259.5	1400.2	223.7	681.8
Karma	207.3	1152.7	133.6	1146.1	174.8	1207.8
Çeşitli	400.8	857.8	250.0	897.2	271.9	1014.0
Ortalama	234.3	1008.5	207.3	1143.2	234.7	1157.8

KAYNAK *Sanayi İstatistikleri, 1932 - 1939, a.g.k.*, s. 16 - 19.

(41) 1935 yılından sonrası için derlenen istatistiklerde işçi sayısının verilmemesi, 1935 - 1939 dönemi için aynı kıyaslamayı yapmamızı engellemektedir. Aydemir'in 1935 ve 1938 için verdiği işçi sayılarına göre ortalama işçi ücretlerinin bu yıllarda 196.7 ve 249.3 T.L. olması gerekmektedir (Aydemir, **İkinci Adam, a.g.e.**, s. 434).

Tarım kesimi işçilerinin ne durumda bulunduğu konusunda, bazı bölük pörçük gözlemler dışında, verisiz bulunuyoruz. Devlet, tarım kesimindeki ücretlere uzun süre müdahale etmemiştir. Tarım işçilerini çevreleyen çalışma koşulları hakkında bir fikir verebilmek için, Ekonomi Bakanlığı Konjonktür Servisi'nin bir yayınında[42] geçen şu cümleyi görmek yeterlidir *«...Ekmek istihlakinin... 416 kilodan 452 kiloya çıkmış olması, Orta Anadolu köylüsünün 1935/1936 senesinde ekmek ihtiyacını bile kolaylıkla karşılayamamış olduğunu göstermektedir...»*[43]

II. Kefaretini Çalışanların Ödediği Savaş Yılları:

İkinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde, devlet, özel girişime karşı görevini hemen hemen tamamlamış ve giderek güçlenen sermaye sınıfları karşısında «devletçilik» büyük ölçüde ikinci plana itilmişti.[44] 1939 - 1945 döneminin hem zorunlu ve hem de kaçınılmaz kıldığı savaş ekonomisi uygulaması, bir yandan devlet denetiminin gevşemeğe başladığı ve diğer yandan da özel girişimcilere yeni bazı ayrıcalıklar dağıtma hazırlıklarının hızlandığı bir sırada geldiği için, özel girişimi fazlasıyla kısıtlayacak tedbirler getirmemiştir.[45]

---

(42) **Türk Çiftçisinin İstihsal ve Geçinme Vaziyeti,** Ekonomi Bakanlığı Konjonktür Servisi, Ankara, 1938.

(43) Reşat Nalbandoğlu, «Türkiye'de Zıraat İşçilerinin Durumu», **İçtimaî Siyaset Konferansları,** 1. Kitap, İstanbul İktisat Fakültesi yayınları, İstanbul, 1948, s. 23.

(44) Boratav, **a.g.e.,** s. 72, 172.

(45) **a.k.,** s. 172.

Varlık Vergisi gibi yarı-müsadereci nitelikler taşıyan[46] bir verginin bu dönemde çıkarılmış olması, *Millî Korunma Kanunu* çerçevesinde fiyat, tüketim ve üretim alanlarına kesin yaptırımların getirilmesi,[47] dolaylı vergilerin artırılması ve *Millî Müdafaa Vergisi*'nin salınması,[48] ilk bakışta, «özel girişimi fazlasıyla kısıtlayacak tedbirler alınmamıştır» sözleriyle çelişir görünmektedir. Savaş vurgunlarını önlemeyi amaç edinen yasaların çıkarılmasıyla savaş vurgunlarının gerçekten önlenmesi, kuşkusuz, aynı şeyler değildir. Dönemi değerlendirirken, iç ve dış ticaretin hemen bütünüyle özel girişimciler elinde bulunduğunu ve büyük toprak sahiplerinin, her dönemde olduğu gibi, bu dönemde de güçlerini yitirmedikleri gerçeğini göz önünde tutmak gerekir. Çeşitli yollardan, önemli tutarlarda özel sermaye birikimine ve savaş vurgunlarına yol açan savaş ekonomisi mekanizmasının nasıl ve kimin için işlediğini Boratav şöyle anlatıyor :[49]

> **Meselâ Millî Korunma Kanunu'nun devletleştirmeğe imkân veren hükümleri, bazen müstakbel ve muhtemel kârları da kapsayan tam bir tazminata gidilmeden uygulanmamaktadır. Devlet, özel teşebbüsün kârlarını ve sürümünü garanti etmekte; kredi, döviz temininde kolaylık göstermektedir. İşçilerin hakları kısılmakta, hatta kaldırılmakta, özel teşebbüsün işçileri insafsızca sömürebilmesi için çok müsait bir ortam yaratılmaktadır. Devlet bilhassa savunma ihtiyaçları için geniş çapta mahsul ve hayvan satın alarak muhtemelen büyük çiftçi gelirlerini yük-**

(46) **a.k.**, s. 173.
(47) **a.k.**, s. 172
(48) Haluk Cillov, **Türkiye Ekonomisi**, 2. Bası, İstanbul İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1965, s. 135.
(49) Boratav, **a.g.e.**, 173 - 174.

seltmektedir... Barut ve patlayıcı maddeler gibi savaş yıllarında büyük önem taşıyan bir inhisar dahi özel teşebbüse tavizler verilmesine sahne olmakta, bu inhisarın konusuna giren bazı maddelerin özel şahıslarca imal ve ithaline imkân verilmektedir.

Yine aynı dönemde kısa-vâdeli hazine bonoları çıkarılmış ve süresi dolduğunda ödeme yapılamayınca emisyona başvurulmuştur. 1938 yılında yaklaşık 280 milyon lira olan para hacmı, 1946 yılında, 900 milyon liraya ulaşmış; toptan fiyat göstergesi, 1938 yılını 1943 yılına bağlayan süre içinde, 100'den 457'ye çıkmış; nihayet, 1946 yılının 7 Eylül'ünde Türk parasının değeri yüzde elli oranında düşürülmüştür.[50] Fiyatların denetim altına alınamamasının sermaye sahiplerine yaradığı tartışılmaz açıklıktadır.

Sermaye sınıflarının giderek güçlendikleri bu savaş ekonomisi ortamında, işçi ve köylünün meydana getirdiği geniş emekçi kitleleri ne yönde etkilenmiştir? Bir yandan dönemin egemen niteliğini ve diğer yandan da çalışma koşullarının ne derece ağırlaştığını ortaya çıkarması bakımından, kanımca, maden ocaklarının durumuna bakmak yetecektir.

Ocaklarda çalışacak yeteri sayıda işçinin bulunması özellikle 1936 yılında güçleşmiş ve işçi sıkıntısı 1938 - 1939 döneminde de sürmüştür. Zonguldak ve Ereğli yöresindeki maden ocaklarının tek bir devlet şirketinde birleştirildiği 1939 yılından sonra yürürlüğe giren Millî Korunma Kanunu'nda ocaklara inmedeki taban yaşın düşürüldüğünü, iş yükümlülüğünün getirildiğini ve sözügeçen yükümlülüğün «...*Zonguldak vilayeti ahalisinden kömür işlerinde az çok çalışmayı adet edinmiş ailelere mensup ça-*

(50) Cillov, **a.g.e.**, s. 135 - 136.

lışma yaşına gelmiş bulunan veya hiçbir işi olmayanlara...» [51] uygulandığını görüyoruz. Ocaklarda çalışan işçilerin yaklaşık olarak yüzde sekseni bu yoldan sağlanmış, benzeri yükümlülükler sonraları demiryolu ve limanlarda çalışan işçileri de kapsayacak biçimde genişletilmiştir. [52] Çalışma koşullarının ilkelliğinin en belirgin göstergesiyse, işçiler arasında giderek yaygınlaşan devamsızlık ve süregen hastalıklardır. Örnekse, Guleman Şark Kromları İşletmesinde, 1943 yılının Temmuz'unda çalışan 402 işçiden yalnızca 116'sı 30 gün işbaşı yapmış, 118'i 20 - 30 gün, 63'ü 15 - 20 gün, 105'i 10 - 15 gün çalışabilmiştir. [53] Kadın, çocuk ve süregen hastalıklı işçiler arasında en önemli devamsızlık ve hastalık nedeni gıda yetersizliği ve sıtma olmuştur. [54]

1938 sabit fiyatlarıyla hesaplanmış işçi ücretlerine baktığımızda, devlet kesimi işçilerinin durumu daha da aydınlatıcı olarak ortaya çıkmaktadır : [55]

(51) A. Ali Özeken, «Türkiye'de Sanayi İşçileri», **İçtimaî Siyaset Konferansları,** 1. Kitap, İstanbul İktisat Fakültesi yayınları, İstanbul, 1948, s. 71.
(52) Georges Lefranc-Kemal Sülker, **a.g.e.,** s. 152.
(53) Özeken, **a.g.m.,** s. 60.
(54) **a.k.,** s. 61.
(55) Türkay, Uluatam, Işıklı, **a.g.e.**

ÇİZELGE 9. Ortalama İşçi Ücretleri
(1938 fiyatlarıyla - kuruş)

Yılı	Etibank (*)	Sümerbank (**)	Yılı	Etibank	Sümerbank
1939	—	12.3	1951	74.0	12.2
1940	—	11.1	1952	78.8	13.5
1941	—	9.6	1953	79.1	13.6
1942	48.5	6.3	1954	82.1	13.7
1943	23.9	3.7	1955	87.9	14.2
1944	39.9	5.6	1956	88.2	15.1
1945	44.8	6.3	1957	81.7	17.3
1946	50.9	7.2	1958	82.7	15.2
1947	61.0	7.5	1959	89.7	17.3
1948	59.3	8.7	1960	96.7	18.5
1949	56.6	8.5	1961	121.3	18.5
1950	72.8	11.5			

(*) Etibank işçileri için günlük olarak hesaplanan ücretlere (i) çıplak ücret, (ii) prim, (iii) ek ödeme, (iv) hafta tatili, (v) ücretli izin, (vi) fazla mesaî dahildir.

(**) Sümerbank işçileri için saat üstünden hesaplanan ücretlere (i) çıplak ücret, (ii) prim, (iii) ek ödeme, (iv) hafta tatili, (v) ücretli izin, (vi) fazla mesaî, (vii) tazminat, (viii) kıdemli işçilik teşvik ikramiyesi dahildir.

KAYNAK: Türkay, Uluatam, Işıklı, «Fiyat ve Ücretlerin Seyri Hakkında Not», Türk İktisadî Gelişmesi Araştırma Projesi (yayımlanmamış not).

Bu çizelgelerden ve uygulamalardan anlaşılmaktadır ki, devlet, 1950 yılınadek işçi ücretlerine karışmamıştır. 1936 tarihli İş Kanunu'nun zorunluluk durumlarında taban ücretlerin devletçe belirlenebileceğini öngörmesine karşı, sözügeçen hüküm, İkinci Dünya Savaşı yüzünden, 1950 yılınadek[56] savsaklanmıştır. 1934 - 1938 yıllarındaki sanayileşme çabaları, 1939 - 1945 dönemindeki savaş hazırlıkları ve nihayet 1946 - 1950 dönemindeki özel kesime ayrıcalık dağıtma furyası yüzünden işçi ve ücret sorunları hiçbir zaman birinci plana çıkamamıştır. Bu uygulama, devlet eliyle özel kesim kurma çabalarının özüyle tam bir tutarlılık içindedir.

Devletin tarım kesimine ve orada çalışan işçilere (daha tutarlı bir deyişle, işçileri çevreleyen çalışma koşullarına) müdahalesi bütün bütün sınırlı kalmıştır. Tarım işçisinin çalışma koşulları şöylece özetlenebilir :[57]

> **İşçiye verilen yemekler her gün aynı olmak üzere şunlardır : sabahları kahvaltı yerine yalnız 250 gramlık bir somun, kuşluk yerine 250 gramlık somunla birlikte nebatî yağda pişirilmiş yarma (bulgur) pilav, öğle yemeği olarak aynı ağırlıkta bir somunla sütten yapılmış bir miktar ayran veya şeker şerbeti, akşamları bir somunla nebatî yağda pişirilmiş buğday kırması çorbası. Bu yemeklerin arasına et veya sebze yemeği hiç girmemekte yahut pek ender olarak sokulmaktadır.**

---

(56) Talas, **Türkiye Cumhuriyetinde...**, **a.g.e.**, s. 33.

(57) Cemil Çalgüner, **Türkiye'de Zıraat İşçileri,** Ankara, 1943, s. 42.

III. 1946 - 1960 Dönemindeki Gelişmeler :

1946 1960 döneminin en belirgin özellikleri, bir yandan sınıf esasına dayanan örgütlerin kurulması yasağının kalkmasıyla birlikte[58] işçi sınıfının sendikalar etrafında hızla örgütlenmeğe başlaması ve diğer yandan da büyük toprak sahibi-tüccar-sanayici üçlüsünün hızla kaynaşarak, kendilerine artık destek olmaktan çıkan ve aksine kösteklemeğe başlayan «devletçilik» uygulamasının son kalıntılarını ayıklamağa başlamalarıdır.

Tek-parti yönetiminin tarih sahnesinden kalktığı 1946 yılını Demokrat Parti'nin iktidara gelişine bağlayan dört-yıllık dönem, bir bakıma, Cumhuriyet Halk Partisi'nin kendisini yeni ekonomik koşullara uyarlama istek ve çabalarıyla dolu bir geçiş dönemi niteliğini taşımaktadır.[59] Gelgelelim, egemen

---

(58) «Sınıf esasına dayanan» örgütlerin kurulması yasağının 10 Haziran 1946 tarihinde kalkmasından hemen bir hafta sonra, 18 Haziran 1946 tarihinde, 4934 sayılı **Türk Ceza Kanunu'nun 141 ve 142. Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun** yürürlüğe girmiş; bunu, 141 ve 142. maddeleri daha da ağırlaştıran 1949 ve 1951 değiştirgeleri izlemiştir. Böylece, bir taşla iki kuş vurulmuş, bir yandan «sınıf esasına dayanan örgüt kurma» hakkının ölü doğması sağlanırken, diğer yandan da yeni 141 ve 142. maddeler çerçevesinde girişilen «toplama» hareketleriyle bir sosyalist partiyi barındırmayan «çok-partili rejim»e geçilmiştir.

(59) Egemen güçleri yeniden Cumhuriyet Halk Partisi çatısı altında toplayabilmek için, adı geçen parti, 1946-1950 döneminde, önemli fakat başarısız «ayak uydurma» çabaları harcamıştır. Örnekse,

Ağustos 1946 kuruluşlu Peker Hükümeti programından: «...**İktisadî faaliyetlerimizde hususî teşebbüs ve sermayeden faydalanmak...onların emniyetle**

sınıfların iki önemli öğesi durumundaki tüccarlar ve az da olsa sanayiciler köstekleyici bir bürokratik güdümlemeye sırt çevirmişler, Cumhuriyet dönemi süresince devlet çarklarının dağıttığı nimetlerden yararlanan büyük toprak sahipleri Topraksız Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun çıkmasından sonra Cumhuriyet Halk Partisi'nin karşısında yer almışlar, Demokrat Parti etrafında örgütlenen bu güçler, 1950 yılında, yüzlerce yıllık bir sömürü ve başkaldıran kitlelerin yörüngesine oturmamış hareketiyle siyasal iktidarı ele geçirmişlerdir.[60]

çalışmalarına ve gelişmelerine yardım etmek... devlet işletmelerinin hususî teşebbüslerle başarılabilecek sahalara yayılmalarını önlemek ve buna aykırı durumları gidermek kararındayız...»

Haziran 1948 kuruluşlu Saka Hükümeti programından: «...**Tasarruf yolunda alacağımız tedbirlerin yaratacağı imkânlar ne olursa olsun, ekonomik kalkınmamızı bir an önce gerçekleştirmek için, dış krediye ihtiyacımız aşikardır...»**

Ocak 1949 kuruluşlu Günaltay Hükümeti programından «...**Hususî sermayenin iktisadî sahalarda girişeceği teşebbüsleri teşvik etmek ve kolaylaştırmak hükümetin başlıca şiarı olacaktır...»**

(60) Kuruluşundan 4 yıl sonra iktidara gelen ve 15 yıl sonra da kapatılan Demokrat Parti, kuşkusuz, siyasal tarihimizin dikkatle incelenmesi ve herşeyden önce **anlaşılması** gereken önemli bir olayıdır. Demokrat Parti hareketi, bugünedek, diyalektik düşünceyle bütün bütün çelişen bir **katılık** ve yazarların siyasal eğilimlerince belirlenen **bir aşırı duygusallık** içinde ele alınmış; kimi yazarca «kitlelerin isyanı» olarak nitelenirken, kimi yazara göre «başındanberi gerici» olmuştur. Her iki görüş de doğru fakat eksiktir; bir başka deyişle, çelişir görünen bu yargılar, aslında, birbirlerini tamamlamaktadırlar. Şöyle ki, (i) Demokrat Parti hareketi ilerici bir harekettir çünkü Cumhuriyet'in kuruluşundanberi CHP çatısı altında

1950 - 1960 döneminin egemen niteliğini ana çizgileriyle ortaya çıkarmak bakımından, uygulamaların, egemen ve egemen olmayan sınıfları ne yönde etkilediğini kısaca görmekte yarar vardır. İkinci Sanayi Kongresi'nin açılışında (Nisan 1951) Ekonomi ve Ticaret Bakanı Muhlis Ete'nin söylevinden alınmış şu kısımlar, hükümetin (bir başka deyişle, egemen sınıfların yürütme organının) ekonomik görüşlerini olanca açıklığıyla ortaya koymaktadır :[61]

---

süregiden bir sınıf çatışmasını bu çatının dışına taşırarak çelişkilerin serbestçe keskinleşip sonra da çözülebilmesi olanağını yaratmıştır; (ii) Demokrat Parti hareketi gerici bir harekettir çünkü işbirlikçi aracı burjuvazi ile büyük toprak sahiplerinin belirleyici önderlik damgasını taşımaktadır, bir başka deyişle, harekete damgalarını vuran sınıflar gerici sınıflardır; (iii) Demokrat Parti hareketi, 1789 yılının 1793'ü, 1917 Mart'ının 1917 Kasım'ını yaratması gibi, **kendisine rağmen** ilerici bir harekettir çünkü yüzyılların sömürüsü altında inleyen halk kitlelerini bir kere harekete geçirmiş, siyaset arenasına itmiştir; (iv) Demokrat Parti hareketi ilerici bir harekettir çünkü Türkiye'yi, yeniden, feodal kalıntıların hızla ayıklanması ve kapitalist üretim biçimine geçilmesi çizgisine sokmuş, bir başka deyişle topluma yeni üretim güçlerinin kazandırılması için ortam yaratmıştır; (v) Demokrat Parti hareketi gerici bir harekettir çünkü Türkiye'yi yeniden emperyalizmin etki alanına sokmuş, böylece, üretim güçlerinin normal koşullar altında gelişebileceğinden çok daha yavaş gelişmesine, bu gelişmenin de ursal olmasına yol açmıştır. (Demokrat Parti hareketi konusunda, bu görüşe uygun, ayrıntılı bilgi için bkz. Cem Eroğul, **Demokrat Parti,** Siyasal Bilgiler Fakültesi, Yayınlanmamış doktora tezi).

(61) Bilsay Kuruç, **a.g.e.,** s. 124 - 125.

1 — Devlet müdahaleciliğini asgarî hadde indirmek...

3 — İktisadî sahada emniyet ve istikrar tesis etmek suretiyle hususî iktisat sahasının genişlemesi imkânını artırmak...

6 — Devlet elinde çalışan işletmeleri, amme hizmeti gören ve ana sanayie taallûk edenler hariç, muayyen bir plan dahilinde elverişli şartlarla, herkesin iştirak edebileceği şirketlere peyderpey devretmeğe çalışmak...

1950-1960 dönemi süresince Demokrat Parti hükümetlerine yön veren temel ilkeler bunlar olmuştur.

Demokrat Parti yönetimi süresince büyük toprak sahibi-tüccar-sanayici üçlüsünün giderek güçlenmesi ve yabancı sermayeyi teşvik etmek için çeşitli yasaların çıkarılması[62] sonucu, Türkiye, bir kez daha uluslararası kapitalizmin yörüngesine girmiştir. Bu konuda bilinenlere eklenecek yeni birşey olmadığı için, dönemin genel ekonomik durumunu gösterir bazı verilerden sonra, sanayi ve tarım işçilerinin durumlarına ve devletin bu kitleler karşısındaki tutumuna kısaca bakmakta yarar vardır. 1950 yılında ancak 780 milyon lirayı bulan ithalat hacmı 1952 yılında 1,557 milyon liraya çıkmış, ihracat boyutları 1950-1953 döneminde 738 milyon liradan 1,109 milyon liraya ulaşmış, 1950-1960 döneminde tarımsal krediler yaklaşık olarak yüzde 580'lik bir artış göstermiştir.[63] Emisyon hacmının

(62) bkz. Selik, **a.g.e.;** Baran Tuncer, **Türkiye'de Yabancı Sermaye Sorunu,** Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.

(63) Cillov, **a.g.e.,** s. 137-138.

1 milyar liradan 5 milyar liraya çıktığı[64] 1950 - 1960 döneminde genel olarak kredilerin gösterdiği artış aşağıdaki çizelgede verilmiştir : [65]

ÇİZELGE 10. Kredi Hacmındaki Değişmeler (1950 - 1960)

Yılı	*Kredi Hacmi (milyon T.L.)*
1950	1,301
1953	3,429
1958	8,737
1960	9,640

Kamu fonlarının çeşitli yol ve yöntemlerle özel girişimcilere aktarıldığı bu dönemde işçi sınıfının durumu nedir? Çalışma koşullarında ve özellikle devletin bu egemen olmayan sınıfa karşı tutumunda değişmeler olmuş mudur? Bu soruları şimdi kısaca cevaplamağa çalışalım :

10 Haziran 1946 tarihinde «sınıf esasına dayanan cemiyet kurma yasağı»nın kaldırılması, 9 Temmuz 1946 tarihinde *Türkiye İşçi Derneği*'nin kurulması ve 20 Şubat 1947 tarihinde *Sendikalar Kanunu*'nun yürürlüğe girmesi, 1928 yılından bu yana (bırakın siyasal örgütlenmeyi) sendikasız kalmış Türkiye işçi sınıfının yeniden örgütlenme çizgisine oturmasında önemli dönüm taşları olmuştur.[66] Bu tarihten başlayarak işçi sınıfı örgütlenmiş fakat bu örgütlenme sendikalar çerçevesinde geliştirildiğinden (bir başka deyişle, ekonomik bilinçlenme siyasal bilinçlenmeyle tamamlanmadığından), işçi sınıfının etkili olarak iktidara ağırlığını koyması sağ-

(64) Diğer göstergeler için bkz. **a.k.**, s. 137 - 146.
(65) **a.k.**, s. 138.
(66) Georges Lefranc-Kemal Sülker, **a.g.e.**, s. 152 - 153.

lanamamıştır. Çizelge 11'de işçi sınıfının örgütlenme hızını kısaca gördükten sonra, sözü edilen sendikalaşma olayının işçi sınıfının yaşayışı ve çalışma koşulları üstüne ne gibi etkiler yaptığını kısaca inceleyeceğiz.

ÇİZELGE 11. 1948 - 1958 Döneminde Sendikalaşma Hareketi

Yılı	*Sendikalı İşçi Oranı*	*İşçi Artışı*	*Sendikalı İşçi Artışı*
1948	15.78	100.00	100.00
1949	20.87	104.69	138.46
1950	20.86	113.51	150.00
1951	25.74	129.71	211.54
1952	26.61	148.27	250.00
1953	25.15	168.92	269.23
1954	30.92	177.04	346.90
1955	31.57	183.42	364.60
1956	32.41	195.87	402.22
1957	35.70	208.16	470.87
1958	37.45	212.84	504.98

KAYNAK : Talas, *Türkiye Cumhuriyetinde* a.g.e., s. 25.

Bu dönemde kadın ve çocuk işçilerin toplam işçi nufusuna oranında belirgin bir düşüş görülmekle birlikte, özellikle çocuk işçi oranı yine de azımsanmayacak bir düzeyde oluşmaktadır. 1947 - 1958 döneminde, çalışma hayatını düzenleyen yasaların kapsamına giren işyerlerinde, kadın ve çocuk işçilerin oranı aşağıda çıkarılmıştır :

ÇİZELGE 12. Kadın ve Çocuk İşçilerin Yüzdesi

Yılı	Kadın/toplam (%)	Çocuk/toplam (%)
1947	17.59	7.21
1950	17.41	7.06
1953	12.62	5.96
1956	13.94	3.49
1959	13.90	3.45

KAYNAK : Talas, *Türkiye Cumhuriyetinde...*, a.g.e., s. 5.

İşçi ücretlerine gelince Dokuma sanayiinde ücretlerin gelişimini inceleyen Zaim[67] İstanbul'daki dokuma işyerlerinde kadınlara ödenen ücretlerin erkeklere kıyasla yüzde 70 ve çocuk işçilere ödenenin de, yine erkeklere kıyasla, yüzde 62 oranında düşük olduğunu belirtiyor. İstanbul'lu kadın işçilerin ücret ve yaşayış durumu hakkında yapılan bir araştırmanın[68] sonuçlarını şöylece özetleyebiliriz : İş Kanunu'nun kapsamına giren İstanbul işyerlerinde 14,797 kadın çalışmaktadır; örneklenen 255 kadının yüzde 81.7'sinin eline 100 liradan az para geçmekte (1950 yılında), 150 liradan fazla geliri olanlar ise ancak yüzde 2.3'lük bir azınlık meydana getirmektedir; [69] çalışan kadınların yüzde 24'ü hiç et yiyememekte,[70] yüzde 45.88'i aileleriyle birlikte

(67) Sabahattin Zaim, «Türkiye'de Mensucat Sanayiinde Ücretler», **İçtimaî Siyaset Konferansları,** 8. Kitap, İstanbul İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1956, s. 37.

(68) Mediha Arol, «Çalışan Kadınların Durumu», **İçtimaî Siyaset Konferansları,** 3. Kitap. İstanbul İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1950.

(69) **a.k.,** s. 91

(70) **a.k.,** s 92.

bir odada oturmakta,[71] ancak yüzde 3.92'si para biriktirebilmekte,[72] yüzde 36.08'i hastalık durumlarında bakım olanaklarından yoksun bulunmakta,[73] yüzde 77.25'i işsizlik durumunda yardımsız kalmaktadır.[74]

Bütün bunların yanısıra, aşağıdaki çizelgeden de görülebileceği gibi, reel işçi ücretlerinde belirgin artışlar olmamış, hatta bazı durumlarda düşmeler gözlenmiştir.

ÇİZELGE 13. 1954-1959 Döneminde Reel İşçi Ücretleri Endeksi

Yılı	*Madencilik*	*Dokuma*	*Gıda*	*Tütün*
1954	100	100	100	100
1955	92	113	95	105
1956	99	94	90	100
1957	112	96	96	99
1958	108	99	92	83
1959	138	126	92	122

KAYNAK: Talas, *Türkiye Cumhuriyetinde...*, a.g.e., s. 45.

İşçileri çevreleyen çalışma koşulları hakkında ayrıntılı bir anlatıma girmenin gereksiz olduğu ve Zonguldak yöresindeki kömür işçilerinin yaşayışı konusunda Gerhard Kessler'in gözlemlerini[75] buraya aktarmakla yetinilebileceği kanısındayım :[76]

(71) **a.k.**, s. 92.
(72) **a.k.**, s. 93.
(73) **a.k.**, s. 101.
(74) **a.k.**, s. 101.
(75) Gerhard Kessler, «Zonguldak ve Karabük'teki Çalışma Şartları», çev. E. Zadil. **İçtimaî Siyaset Konferansları**, 2. Kitap, İstanbul İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1949.
(76) **a.k.**, s. 16.

E.K.İ. idaresi bu maksatla yatma ve oturma odalarını havi 119 ikamet kışlası inşa etmiştir... Bu ikametgahlardaki yatakhaneler yatakların biri altta diğeri üstte ve karyolaların bir kısmı demirden, daha büyük kısmı da tahtadan yapılmış olmak üzere vasatî olarak 200 yatak ihtiva etmektedir. Yatak çarşafları renkli olup ayda muntazaman iki defa değiştirilmekte ve yıkanmaktadır.

Dünya işçilerinin çalışma koşullarını ve yaşayışlarını giderek geliştirme konusunda Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (International Labour Organization) hazırladığı düzenleyici çalışma sözleşmelerine neredeyse kayıtsız kalınması, Türkiye'de, işçi sınıfına ve bu sınıfın sorunlarına bakış açısında 1923 yılından bu yana önemli değişmeler olmadığını göstermektedir. 1946 -1960 döneminde hazırlanan 115 çalışma sözleşmesinden yalnızca 10 tanesi Türkiye Cumhuriyeti'nin onay imzasını taşımaktadır. [77]

Tarım kesiminde çalışan ve bazı araştırmalara göre toplam tarım nufusunun yüzde 19'unu meydana getiren tarım işçilerinin çalışma koşulları 1930 yıllarında ne idiyse, 1950 - 1960 döneminde de aynı kalmıştır. 1950 sonrasında uygulanan makineleşme (traktörleşme) politikası ve getirilen ileri tarımsal üretim teknikleri sonucu emek-yoğun üretim yöntemleri bir kenara itilmiş, emeğinden gayrı üretim sürecine katacak birşeyi olmayan ortakçı ve yarıcı gibi feodal oluşumlar hızla yerlerini ücretli emeğe, bir başka deyişle gündelikçiler ordusuna bırakmışlardır. Özellikle tütün ve pamuk bölgelerinde çalışan mevsimlik işçiler, bir yandan toprak

(77) Talas, **İçtimaî İktisat, a.g.e., s. 70-79.**

mülkiyetinin belirli ellerde toplanması[78] ve diğer yandan tarıma büyük ölçüde traktörün girmesi sonucu, topraktan koparılan eski bağımsız üreticilerdir. Mevsimlik çalışma üç-dört ay sürmekte, bu süre içinde işçiler çok çok 350 - 500 lira almaktadırlar.[79] Tarımda gizli işsizlik ise yüzde 50 - 55 gibi çok yüksek bir düzeyde oluşmaktadır.[80]

Tütünden pamuğa, tahıldan fındığa kadar çeşitli tarım kollarında çalışan işçilerin durumu aynıdır. Günlerin uzun ya da kısa olmasına bakılmadan, işgünü, gün doğuşundan batışınadek hesaplanmaktadır.[81] Pamuk üretiminde günlük çalışma süresi 13-14 saata kadar uzamakta, işçiler kırlarda ya da ağaç altlarında sazdan, tenekeden ya da kasa parçalarından yapılmış çardaklarda barınmaktadırlar.[82] Tütüncülükte çalışma koşulları daha da ağırdır. Kırıp dizme zamanında, günlük çalışma süresi, işyerine gidip gelme de dahil, 20 saate kadar çıktığı olmaktadır.[83] Tütün kırıp dizme işlerinde çalışanların yüzde 80'i kadındır.[84] Tahıl üretiminde çalışan işçilerin durumu hakkındaysa Nalbandoğlu şöyle yazıyor :[85]

---

(78) bkz. Tevfik Çavdar, «Türkiye'de Toprak Dağılımının İşletme Büyüklükleri Açısından Yapısal Çözümlenmesi», **Maliye Enstitüsü Konferansları,** Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967, s. 49 - 73.

(79) Talas, **Türkiye Cumhuriyetinde**..., **a.g.e.,** s. 37.

(80) Talas, **İçtimaî İktisat, a.g.e.,** s. 534.

(81) Nalbandoğlu, **a.g.m.,** s. 18.

(82) **a.k.,** s. 22.

(83) **a.k.,** s. 26.

(84) **a.k.,** s. 28.

(85) **a.k.,** s. 21.

İskân durumları pek iptidaî, daha doğrusu tabiîdir; işçiler tarlalarda, harman yerlerinde, ağaçaltlarında gecelerler. Gıda durumları kifayetsiz, bilhassa monotondur... Ekincilikle uğraşan bu insanların... doyasıya buğday ekmeği yedikleri yoktur.

Burayadek yaptığımız açıklamalarla işçi sınıfının doğuş ve gelişimini, önce Osmanlı ve sonra da Türkiye ekonomisinin giderek yabancı sermayeye bağımlı duruma gelişini, yabancı sermayeye olan bu bağımlılık yüzünden bağımsız bir özel girişimcilik düzeninin kurulmayışını, bu amacı gerçekleştirmek için «devletçilik» denemesinin doğuşunu, bütün bu dönemlerde devletin emekten yana düzenlemeler getirmediğini, devlet çarklarının tek başına ayakta durabilecek bir özel girişimler ağı yaratmak için işlediğini ve kapitalist sınıfın emeğe egemenliğini pekiştirmek için işçi sınıfının örgütlenme çizgisinin saptırıldığını görmüş bulunuyoruz. Şimdi, 27 Mayıs 1960 hareketinin bu tarihsel gelişim içindeki anlamını ve Türkiye işçi sınıfına grev hakkını tanıyan 1961 Anayasasının halkoyunca onaylanmasını[86] grev hakkını düzenleyen 275 sayılı *Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu*'nun çıkmasına[87] bağlayan dönemdeki gelişmeleri inceleyeceğiz.

---

(86) Anayasa 9 Temmuz 1961 tarihinde oylanmış ve kabul edilmiştir.

(87) 275 sayılı kanun 15 Temmuz 1963 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu nedenle, sözügeçen tarihi, siyasal mücadelenin yanısıra, grev ve toplu sözleşme silahlarına sahip bir ekonomik mücadelenin de başlama noktası olarak alabiliriz.

(S E K İ Z)

27 MAYIS HAREKETİ VE SONRASI

Türkiye işçi sınıfını, bir yandan kendi siyasal örgütünü kurma ve ideolojisini serbestçe yayma olanağına kavuşturan, diğer yandan da «*...işverenlerle olan münasebetlerinde, iktisadî ve sosyal durumlarını korumak veya düzeltmek amacıyla toplu sözleşme ve grev haklarına sahip...*»[1] kılan 1961 Anayasası, herşeyden önce, işçi sınıfının gelişmesinde son derece önemli bir aşamayı temsil etmektedir.

1961 Anayasası'nın sağladığı bu olanaklar, bazı yazarlarca öne sürüldüğü gibi, grev ve örgütlenme silahlarını kullanacak olgunluğa işçiler henüz erişmeden ve zamanından çok önce (bürokratik öğelerce) işçilere tanınmış haklar değil, başlangıcı 1871/

(1) **Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1961, Madde 47.**

1872 yıllarına[2] uzanan bir gelişme ve mücadele sürecinin doğal ürünleridir. Burayadek yaptığımız açıklamalardan da kolaylıkla görülebileceği gibi, Türkiye işçi sınıfı, faşizan kısıt ve yasakların zorunlu kıldığı durumlar dışında ve 1871/1872 yıllarından bu yana grev ve örgütlenme haklarını son derece bilinçli bir biçimde kullanmıştır. Ekonomik bağımsızlık olmaksızın tastamam ve eksiksiz bir siyasal bağımsızlığın gerçekleşemeyeceğinin bilincine Kurtuluş Savaşı yıllarının öncesinde erişen Türkiye işçisi, İkinci Meşrûtiyet'in ilânını izleyen Ağustos ve Eylül aylarında otuzu bulan grevlerle emperyalizm karşısında yerini almış, Ulusal Kurtuluş Savaşı yıllarında ve etkinlikle kullandığı grev silahıyla yabancı sermayeye peşpeşe darbeler indirmiş, 1928 yılından 1963 yılınadek geçen sürede Türk Ceza Kanunu'nda yapılan değişikliklere (1933 - 1946 - 1949 - 1951), çıkarılan İş Kanunu'na (1936), yürürlüğe giren Cemiyetler Kanunu'na (1938) ve böylece kapatılan ya da saptırılan örgütlenme yollarına rağmen varlığını sürdürerek günümüzü bulmuştur.

Türkiye işçisi, 27 Mayıs 1960 hareketinin getirdiği özgürlükçü ortam içinde,[3] düşük ücretlere ve

(2) Bilinen ilk işçi sınıfı örgütü 1871 yılında kurulan Amele-per-ver Cemiyeti ve ilk toplu işçi hareketi de 1872 Kasımpaşa Tersanesi grevidir.

(3) Demokrat Parti yönetiminin özellikle son yıllarında iyiden iyiye kısıtlanan burjuva demokratik hak ve özgürlükleri bir daha gitmemecesine geri getirmeyi amaçlayan 27 Mayıs hareketi, sınıfsal niteliğiyle, bir küçük burjuva hareketidir. Bu hareket, öznel açıdan olmasa bile, **nesnel açıdan,** 1950 - 1960 dönemi süresince gelir dağılımındaki payları giderek azalan (bkz. Korkut Boratav, «1950 - 1965 Döneminde Tarım Dışındaki Emekçi Gruplar Açısından Gelir Dağı-

kötü çalışma koşullarına,[4] polis takibatına ve I. Koalisyon hükümetinin programında grev yasasına iliş-

---

lımındaki Değişiklikler», **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,** Cilt XXIV, No. 1, Mart 1969) ve eğitim yoluyla yükselip egemen sınıflar arasına girme olanağını artık iyiden iyiye yitirmiş bulunan sivil ve askerî bürokrasinin, siyasal ve iktisadî iktidarları kaynaştıran sürece, dolayısıyla işbirlikçi nitelikteki egemen sınıfların iktidarına başkaldırmasıdır. Sınıfsal özü bu olan ve burjuva demokratik özgürlükleri gitmemecesine geri getirmeyi amaçlayan, sonuçta da 1961 Anayasası'nda cisimleşen bu hareket, nasıl olmuş da işçi sınıfına serbestçe örgütlenme ve ideolojisini yayma serbestliğini getirmiştir? Engels'in şu gözlemleri, sanırım, konuya ışık tutacaktır:

Modern bir devlette hukukun sadece genel iktisadî duruma uygun düşmesi ve onun ifadesi olması yetmez; bir de iç çelişmeleri yüzünden kendi kendisini mahçup etmeyecek sistemli bir ifade olması gerekir. Ne var ki, başarının pahası, iktisadî ilişkilerin aksinin bu ilişkilere gittikçe daha az uyması-dır. Bu hal, kanunların, bir sınıf hakimiyetinin kaba, uzlaşmaz, aslına tam uygun ifadesi olmalarının nadirleşmesiyle daha da belirmektedir; zaten böyle olmasaydı, bu durum, «hukuk kavramı» ile çatışmaz mıydı? (Friedrich Engels, «Engels'ten Conrad Schmidt'e Mektup, 7 Ekim 1890», **Felsefe İncelemeleri,** çev. Cem Eroğul, Sol Yayınları, Ankara, 1968, s. 148).

Bir başka deyişle, bütünlük sağlama pahasına, küçük burjuvazinin getirdiği burjuva demokratik özgürlükler, aynı zamanda, işçi sınıfının da hak ve özgürlükleri olmuştur.

(4) Kötü çalışma koşulları ve düşük ücretlerin işçi hareketlerine yol açtığı konusunda Aydın Yalçın şöyle yazıyor: «...**İşçiler arasındaki huzursuzluğun son zamanlarda arttığını gösteren bir çok toplantı, miting, yürüyüş gazetelerde sık sık yer alınağa başladı. Meselâ Zonguldak mıntıkasında iktisadî devlet teşekküllerinde çalışan işçilerin şikayetlerinde bilhassa ücret düşüklüğünün rol oynadığı göze çarpmakta-**

kin hükümlerin bulunmayışına,[5] özellikle kamu iktisadî kuruluşlarında fazla mesai tazminatlarının ödenmeyişine,[6] kamu iktisadî kuruluşlarının başına getirilen deneyimsiz yöneticilerin despot birer işveren gibi hareket edişlerine,[7] vb. karşı çıkmış; bir yandan bu çalışma koşullarının düzeltilmesi ve di-

---

dır. Ankara'da belediye işçilerinin şikayetleri arasında ücret düşüklüğüyle birlikte çalışma şartlarının da yer aldığı anlaşılmaktadır... İşçi teşekküllerinin tertiplemek istedikleri büyük mitingde işçilerin bilhassa grev hakkı üzerinde duracakları öğrenilmiştir...Hele iktisadî hayattaki duraklama ve bunun neticesinde yer yer görülen işsizlik halleri...kalabalık halk kitlelerini protesto gösterilerine sevkeden amiller arasında rol oynamış olmalıdır...» (Aydın Yalçın, «İşçi Şikayetleri», **Öncü Gazetesi**, 5 Aralık 1961).

(5) Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü'nce düzenlenen işçi sorunları seminerinde konuşan Türk-İş Genel Başkanı Seyfi Demirsoy, hükümet programında, grev ve toplu sözleşme hakkını düzenleyecek yasanın çıkışıyla ilgili bir tarihin belirlenmediğini ve işçi haklarını savunan sendikacıların da sürekli bir polis takibine uğradığını söylemiştir (**Öncü Gazetesi**, 21 Aralık 1961).

(6) Aynı seminerde konuşan sendikacılar, kamu iktisadî kuruluşlarında işçi haklarının çiğnendiğine örnek olarak, Devlet Demiryolları İşletmesini göstermişler, 48 ve hatta 76 saat fazla mesaî harcandığı halde yönetimin işçilere ödeme yapmadığını söylemişlerdir (**Öncü Gazetesi**, 21 Aralık 1961).

(7) Yine işçi sorunları seminerinde konuşan Profesör Dr Cahit Talas, kamu iktisadî kuruluşlarında görev alan yöneticilerin işçilere karşı takındıkları tutumun işçiler arasındaki hoşnutsuzluk ve huzursuzluğu artırdığı konusunda şunları söylemiştir: «**...birçok iktisadî devlet teşekküllerinin başına getirilmiş olan bazı tecrübesiz idareciler, maalesef, despot birer işveren gibi hareket ediyor...**» (**Öncü Gazetesi**, 21 Aralık 1961).

ğer yandan da grev hakkının tezelden tanınması için çok sayıda harekete girişmiştir. Parlemanter düzene yeniden dönüldüğü 25 Ekim tarihini 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'nun çıktığı 15 Temmuz 1963 tarihine bağlayan iki yıllık dönemdeki işçi ve sendika hareketlerini aşağıya aldığımız çizelgeden görmek olanaklıdır:

ÇİZELGE 14. 1961-1963 Döneminde İşçi ve Sendika Hareketleri

Eylem Biçimi	*1961*	*1962*	*1963*	*Toplam*
Grev	—	5	5	10
Oturma Grevi	—	2	4	6
Sakal Grevi	7	—	—	7
Sessiz Yürüyüş	7	3	2	12
Miting ve Nümayiş	2	3	—	5
Bildiri, demeç vb.	—	109	17	126
Diğerleri	4	2	4	10
Toplam	20	124	32	176

KAYNAK: 25 Ekim 1961 15 Temmuz 1963 tarihli *Öncü*, *Milliyet* ve *Cumhuriyet* Gazeteleri.

«*Grevsiz sendika olmaz*» ve «*Eğer siz vermezseniz bir hakkımızı alacağız*» gibi yaftalar taşıyan 5000 İzmir'li Sümerbank işçisinin yalınayak yürüyüşü (25 Kasım 1961), 150 bin işçinin katıldığı ve askerî birliklere ek olarak güvenliği sağlamak için 2100 de polisin görevlendirildiği İstanbul Saraçhane Mitingi,[8] sayıları 5000'i bulan işsizlerin Ulus Mey-

(8) I. Koalisyon hükümetinin Aralık 1961'de açıklanan Programında grev hakkına değinilmeyişi karşısında, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği 31 Aralık 1961'de bir miting düzenleme kararı almış, Taksim alanının ilgililerce verilmemesinden sonra, Saraçhane'de yapılan bu mitingde konuşanlar işçi sorunlarının tezelden çözülmesi için çağrıda bulunmuşlardır.

danı'ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne kadar yürüyüşü ve yolda güvenlik birlikleriyle çatışmaları (3 Mayıs 1962), işçi sorunlarının ivedilikle çözülmesi için Türk-İş'in başbakana muhtıra göndermesi (11 Haziran 1962), Yapı-İş Sendikasının Zonguldak Ereğlisi'nde düzenlediği ve gösteriye katılan 150 işçinin Morrison şirketince işten çıkarılmasıyla kıvılcımlanan işçi hareketleri (12 - 13 Ağustos 1962),[9] nihayet 1963 yılı Ocak ayında patlak verip

(9) Grev kanununun çıkışındaki gecikmeyi protesto etmek için Türkiye Yapı-İş Federasyonu'nca düzenlenen «sömürücü patronlara ihtar ve hükümetin sosyal politikasını eleştiri» mitingi, Morrison Knutson şirketinin 150 işçiyi işten atmasıyla gelişmiş, Morrison şirketi temsilcisinin Türk İş Kanunlarını tanımak durumunda olmadıklarını söylemesiyle alevlenmiş ve gerginlik, Amerikalı sendikacı John Thalmayer'in ikamet vizesinin hükümetçe kaldırılmasıyla, doruğuna ulaşmıştır. 25 Ağustos'ta, yapı ve tarım işçilerini örgütlemek için Türkiye'ye gelmiş bulunan John Thalmayer'e, gösterilerin düzenlenmesine karıştığı için, 12 saat içinde ülkeyi terketmesi söylenmiş; ertesi gün bir açıklama yapan Çalışma Bakanı Ecevit ise şöyle konuşmuştur «...**Son zamanlarda bazı çevreler, dost ve müttefik ülkelerden yurdumuza yabancı sermaye gelmesini 'sömürgecilik' gibi 'emperyalizm' gibi göstermeğe çalışıyorlar. Amerikalı sendikacı Mr Thalmayer de yurdumuzda mevhum bir Amerikan sömürgeciliğine karşı açılmak istenen savaşın bayraktarlığına özenir görünüyor**...» (**Öncü Gazetesi,** 27 Ağustos 1962). Thalmayer 30 Ağustos'ta Türkiye'den ayrılmış, 2 Eylül'de bir basın toplantısı düzenleyen Çalışma Bakanı Ecevit bakanlığınca yürütülen soruşturmada Morrison şirketinden fazlaca şikayet olmadığının ortaya çıktığını söylemiş, 4 Eylül'de Morrison şirketi 50 işçinin daha işine son vermiş, 21 Eylül'de Coşkun Kırcanın sözlü sorusu üzerine Millet Meclisi'nde konuşan Ecevit sert bir dille Thalmayer'e çatmıştır.

grev kanununun çıkışınadek aralıklarla süren Kavel Kablo Fabrikası grevi[10] gibi azımsanmayacak kımıldanmalar, grev ve örgütlenme hakkının şu ya da bu siyasal organca işçi sınıfına tanınmadığını, Anayasa'nın onayından ilgili düzenleme ve yasaların çıkışınadek geçen süre içinde işçi sınıfının önemli bir mücadele verdiğini göstermektedir.

*
**

Yıl 1969.....

İşçi sınıfının siyasal örgütü kurulalı sekiz, grev ve sendikalaşma hakkını düzenleyen yasalar çıkalı altı, bir siyasal eylemle birlikte düşünülmesi gereken ve Türk-İş'in Amerikan-tipi partilerüstü sendikacılık anlayışına tepki olan Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) ortaya çıkalı iki yıl oldu.

Genellikle ülkenin dört bir yanında ve özellikle büyük sanayi merkezlerinde kendiliğinden (spontane) işçi hareketleri meydana gelmekte ve giderek sayıca artmakta... Derby ve Singer olayları bunlardan yalnızca ikisi...

Bu kendiliğinden hareketler sırasında sendika binaları basılmakta ve tahrip edilmekte, «Bizi sattınız» diye sendikacılar dövülmekte... 1967 Mannes-

(10) Aralıklarla 35 gün süren Kavel grevinde işçi ve polis çarpışmış, 12 Mart 1963 tarihinde Sarıyer savcılığınca 28 işçi hakkında kovuşturma açılmış, 14 işçi için tutuklama kararı alınmış, savcı olaya adı karışan 28 kişi için 3 - 5 yıl hapis cezası istemiştir. Kavel grevi, 1961 - 1963 döneminin en önemli işçi hareketi sayılabilir.

man-Sümerbank ve 1968 Kozlu grevleri bunlardan yalnızca birkaçı...

Bütün bu hareketlerin ortaya çıkardığı gerçek şudur : *Gelişmekte olan üretim güçlerini temsil eden sınıfın ekonomik ve siyasal örgütleri, toplumsal yapıdaki çelişkilerin çözülmesi hızına ayak uyduramamaktadır.* Bir başka deyişle, işçi sınıfı hareketi, «*...onun tarihî, bilime dayanan demokratik öncülüğü etrafında...*»[11] kurulmuş siyasal örgütünü ve «ekonomik mücadeleyle siyasal mücadeleyi birleştirmeyi» amaçlayan fakat partilerüstü sendikacılık anlayışının bütün tutum ve yapı kalıntılarını olanca güçlülüğüyle barındıran bir sendikacılık denemesini aşmak üzeredir.

(11) **Türkiye İşçi Partisi Programı,** Karınca Matbaası, İstanbul, 1964, s. 14.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Anadolu toplumları, bir yandan doğayı dönüştürecek yeni üretim güçlerinin geliştirilememesi ve diğer yandan da emperyalizmin sanayileşmeyi önleyici etkileri yüzünden ağır bir tarih yolculuğu yapmışlar, böylece emeğin giderek özgürleşmesi ve emek-sermaye çelişkisinin son tahlilde egemen olması gecikmiştir. Sınıf çatışıklığının öznel ve belirleyici nesnel koşullarının yavaş oluşması yüzünden, kapitalizmin Siyamlı ikizleri, yoksulluk ve zenginlik, Türkiye'de uzun süre birlikte ve toplumsal barış içinde yaşamışlardır.

Gelgelelim, uluslararası sermayeyle yatıp kalkan bir feodal yapının, er ya da geç, kapitalizme gebe kalacağı açıktı. Nitekim, sözü edilen toplumsal barış, ilk kez 1871 yılında, sınıf esasına dayanan ilk örgütün kurulması ve 1872 yılında Kasım-

paşa Tersanesi işçilerinin greve gitmeleriyle bozulmuş fakat toplumsal gelişmenin (daha tutarlı bir deyişle, nesnel koşulların oluşmasının) yavaşlığı yüzünden bu kapitalist ilişkiler, uzun süre, «doğum sancısı» olarak kalmıştır. 1961 sonrası dönemde, işçi sınıfının serbestçe örgütlenerek ideolojisini yayma hakkını elde etmesiyle birlikte, çalışma barışının özündeki perdelenmiş çelişkilere yüzeyüstüne çıkma olanağı verilmiştir. İşçi sınıfının bugününe ve yarınına ışık tutması bakımından, bu ilişkilerin kapitalistleşme süreci çerçevesindeki evrimini kısaca betimlemekte yarar vardır.

İstanbul'un 1453 yılında Osmanlı'larca alınmasından sonra üretim güçleri hızla gelişmiş, bu merkezî kentin gereksemeleri büyük ölçüde artmış ve geleneksel tipolojiye yabancı olarak yöredeki ham madde kaynaklarını elinde tutan bir *büyük toprak sahipleri* sınıfıyla bu kaynakları merkezî kente bağlayan bir *aracı burjuva* sınıfı doğmuştur. Onaltıncı yüzyılda, toprağa bağlı askerlik düzeninin çökmesiyle birlikte dış artık-ürün gaspı (dış talan), uluslararası ticaret yollarının değişmesiyle de İmparatorluğun dış ticaret gelirleri azalmış, bunu yeniden artırmak için yabancılara ilk ayrıcalıklar dağıtılmış, Avrupa piyasalarına Amerikalardan altın akmasıyla önemli fiyat artışları olmuş (bu artışlar özellikle ham madde fiyatlarında görülmüştür), böylece Osmanlı İmparatorluğu son derece çekici bir ham madde kaynağı durumuna gelmiştir. Büyük toprak sahipleriyle aracı burjuvazinin çıkarlarının Avrupa pazarlarıyla eşdoğrultuya girmeğe başladığı onaltıncı yüzyılı ondokuzuncu yüzyıla bağlayan dönem, bir yandan toprak mülkiyetinin belir-

li ellerde toplanmasına bağlı olarak mülksüzleşen kitlelerin kentlere akması, diğer yandan da ticaretin ve özel mülkiyetin yayılmasını engelleyen kısıtlamaların yokedilmesi çabalarından özelliğini almaktadır.

1838 - 1846 ticaret sözleşmeleri Anadolu toplumlarının evriminde önemli bir dönüm noktası olmuş, bu sözleşmelerle tanınan ticaret ayrıcalıkları Osmanlı ekonomisini kapitalist Avrupa ülkelerinin gereksemelerine uyarlamış, tarım kesiminde pazar için üretim (yani kapitalistleşme) hızla gelişirken yerli yapımcılık çökmüş, kapitalistleşme sürecinin doğal sonucu olarak başlangıçta tarım kesiminde ve sonra da madencilikle demiryolu yapımında bir işçi sınıfı oluşmağa başlamıştır.

Kurtuluş Savaşı (1919 - 1923) Türkiye ekonomisinin yabancı sermayeyle göbek bağlarını kesmeğe çalışmış fakat İzmir İktisat Kongresi'nde yeni ekonominin güdümleyicileri olarak eski dönemin işbirlikçileri (büyük toprak sahipleri ve aracı burjuvazi) seçildiğinden, yeniden bağımlılaşma kaçınılmaz olmuştur. 1929 buhranı işbirlikçilerle yabancı sermaye arasındaki bağları zorunlu olarak koparmış ve devlet, yabancı sermayeden boşalan «koltuk değneği» görevini üstlenerek özel girişimciliği geliştirmeğe çalışmıştır.

«Devletçilik» uygulamasının sonuçları, örnekse çalışma alanında alınan (daha tutarlı bir deyişle, alınmayan) tedbirler ve özel sermayede görülmeğe başlayan toplaşma olayı, bu uygulamanın özel girişimciden yana ve işçiye karşı özünü yansıtmaktadır. İkinci Dünya Savaşı sırasında, devletin al-

dığı tedbirler, sermaye sahiplerinin çıkarlarını daha da geliştirmiş ve savaş yıllarından güçlü olarak çıkan işbirlikçi sınıflar, devletçiliği, artık destek değil köstek olarak görmeğe başlamışlardır. 1946 sonrası uygulama bir yandan kapitalistleşme sürecini hızlandırırken, diğer yandan da ekonomiyi yeniden yabancı sermayeye bağımlı duruma getirmiştir. İzmir İktisat Kongresiyle başlayan dönem süresince devletin temel işlevi özel girişimciliği yaşatmak ve geliştirmek olmuş, işçinin yaşayışını çevreleyen koşulların düzeltilmesi yönünde son derece sınırlı, özel girişimciliği geliştirmek için gerekli görüldüğü ölçüde, tedbirler alınmıştır.

Emperyalizmle ilişkileri sonucu kapitalizme gebe kalan ve emperyalizmin etki alanına girdikçe doğum sancıları artan feodal yapı, nihayet 1950-1952 dönemindeki tarımsal makineleşme çabasıyla son sancısını da tamamlamış ve egemen üretim biçimi dengesi kesinkes kapitalizmden yana bozulmuştur. Bugün Türkiye'de, emperyalizmin «ursal büyüme» etkileri sonucu, kalın çizgileri ve yaygınlık derecesi farklarıyla, üçlü bir mülkiyet yapısı vardır: (i) Eskişehir'den başlayıp Batı ve Güney Anadolu ile İç Anadolu'nun bazı kesimlerini kapsayan *kapitalist mülkiyet biçimi*, (ii) Orta ve Kuzey Anadolu'nun bazı kesimlerini içeren ve feodal mülkiyetle kapitalist mülkiyet arasındaki geçişi temsil eden *küçük özel mülkiyet*, (iii) Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun önemli bir kesiminde lekeler halinde görülen fakat pazar için üretimin gelişmesine bağlı olarak yavaş yavaş ortadan kalkan *feodal mülkiyet biçimi*. Kesinkes birörneklik göstermeyen fakat egemen niteliğiyle kapitalist olan bu

yapı, doğal olarak, işçi sınıfının gelişmesini ve bilinçlenmesini olumlu (yani hızlandırıcı) yönde etkilememiştir.

Daha çok bir «kapitalistleşme modeli» denemesi olan bu çalışmanın tüm verileri kapsadığı söylenemez. Kapitalist üretim biçiminin barındırdığı çelişkileri ve hastalıkları ortadan kaldıracak bir biçimde üretimi örgütlemeyi amaç edinen sosyalizmin belirleyici özelliği, herşeyden önce, yapısal çözümlemelerden hareketlenmesidir. Burayadek geliştirdiğim çözümleme eksik ve hatta yanlış olabilir; görüşüme göre, bu eksikleri ve varsa yanlışları gidermenin tek yolu eleştiri ve özeleştiridir. Yarının mutlu Türkiye'sini amaçlayan ve özleyen bizler önce kendimizin ve sonra da birbirimizin yanlışlarını eleştirip düzeltmezsek, inanın, düzenin böyle süregitmesini isteyenler bu işi bizim için yapmayacaklardır.

YARARLANILAN BAZI TEMEL KAYNAKLAR

KİTAPLAR

— Ağralı, Sedat, *Günümüze Kadar Belgelerle Türk Sendikacılığı*, İstanbul, 1967.

— Akdağ, Mustafa, *Celalî İsyanları*, D. T. C. F. Yayınları, Ankara, 1964.

— Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi, 1243 - 1453*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959.

— Anhegger ve İnalcık, H., *Kanunname-i Sultanî Ber Muceb-i Örf-i Osmanî*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959.

— *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, No. 1, İstanbul, 1945.

— *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, No. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1952.

— Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye'nin Düzeni,* Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968.

— Aydemir, Ş. Süreyya, *İkinci Adam,* Cilt I, İstanbul, 1966.

— Aydemir, Ş. Süreyya, *Tek Adam,* Remzi Kitabevi İstanbul, 1966.

— Bailey, F. E., *British Policy and the Turkish Reform Movement,* Harvard University Press, London, 1942.

— Berkes, Niyazi, *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz,* Yön Yayınları, İstanbul, 1964.

— Blaisdell, D. C., *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Malî Kontrolu,* çev. H. A. Kuyucak, İstanbul, 1940.

— Boratav, Korkut, *Türkiye'de Devletçilik, 1923-1950,* Türk İktisadî Gelişmesi Araştırma Projesi, No. 16, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1962.

— Boukharine, N., *La Theorie Du Materialismé Historique,* Paris, 1967.

— Cillov, Haluk, *Türkiye Ekonomisi,* 2. Bası, İstanbul İktisat Fakültesi yayınları, İstanbul, 1965.

— *Cumhuriyet Halk Partisi Programı,* Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

— Çalgüner, Cemil, *Türkiye'de Zıraat İşçileri,* Ankara, 1943.

— Derin, Haldun, *Türkiye'de Devletçilik,* İstanbul, 1940.

— Divitçioğlu, Sencer, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İstanbul İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1967.

— Earle, E. M., *Turkey, The Great Powers and the Baghdad Railway*, The MacMillan Co., New York, 1923.

— Erişçi, Lütfi, *Türkiye İşçi Sınıfının Tarihi (Özet Olarak)*, İstanbul, 1951.

— Eroğul, Cem, *Demokrat Parti*, Siyasal Bilgiler Fakültesi (yayınlanmamış doktora tezi)

— Godelier, Maurice, *Asya Tipi Üretim Tarzı*, çev. Selahattin Hilav, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1966.

— Issawi, Charles (der.), *The Economic History of the Middle East, 1800-1914: A Book of Readings*, University of Chicago Press, Chicago, 1966.

— Kıvılcımlı, Hikmet, *Türkiye'de İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı*, İstanbul, 1935.

— Kıvılcımlı, Hikmet, *Türkiye'de Kapitalizm*, İstanbul, 1965.

— Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, haz. A. K. Aksüt, İstanbul, 1939.

— Kuruç, Bilsay, *İktisat Politikasının Resmî Belgeleri*, Türk İktisadî Gelişmesi Araştırma Projesi, No. 15, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963.

— Lange, Oskar, *Ekonomi Politik*, çev. Muvaffak Şeref, Ataç Yayınevi, İstanbul, 1965.

— Lefranc, Georges ve Sülker, Kemal, *Dünya'da ve Bizde Sendikacılık,* Varlık yayınları, İstanbul, 1966.

— Marx, Karl, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Şekilleri,* çev. Mihri Belli, Sol Yayınları, Ankara, 1967.

— Marx, Karl ve Engels, Friedrich, *Felsefe İncelemeleri,* çev. Cem Eroğul, Sol Yayınları, Ankara, 1968.

— Marx, Karl ve Engels, Friedrich, *The Communist Manifesto,* The Essential Left : Four Classic Texts on the Principles of Socialism, Allen and Unwin Ltd., London, 1960, s. 9-47.

— Marx, Karl, *Kapital,* Kitap 1, 2, 3, 4, 5, Cilt I, Sol Yayınları, çev. Mehmet Selik, Ankara 1966 - 1968.

— Ökçün, A. Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi, 1923 - İzmir,* Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.

— Selik, Mehmet, *Türkiye'de Yabancı Özel Sermaye, 1923 - 1960,* Türk İktisadî Gelişmesi Araştırma Projesi, No. 5, Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları, Ankara, 1961.

— Sencer, Oya, *Türkiye'de İşçi Sınıfı,* Habora Yayınevi, İstanbul, 1969.

— Sülker, Kemal, *100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri,* Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1968.

— Şahingiray, Özel (der.), *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, Ekonomik Konulara Dair, 1921 - 1938,* Ankara, 1955.

— (Şanda), Hüseyin Avni, *1908'de Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar*, İstanbul, 1932.

— (Şanda), Hüseyin Avni, *Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi*, İstanbul, 1932.

— Şanda, Hüseyin Avni, *Türkiye'de 54 Yıl Önceki İşçi Hareketleri*, İstanbul, Evren Yayınları, 1962.

— Talas, Cahit, *İçtimaî İktisat*, 2. bası, Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları, Ankara, 1961.

— Talas, Cahit, *Türkiye Cumhuriyetinde Sosyal Politika Meseleleri, 1920 - 1960*, Türk İktisadî Gelişmesi Araştırma Projesi, No. 1, Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları, Ankara, 1960.

— Tekinalp, *Kemalizm*, İstanbul, 1936.

— Tuncer, Baran, *Türkiye'de Yabancı Sermaye Sorunu*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.

— Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908 - 1925*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967

— *Türk Çiftçisinin İstihsal ve Geçinme Vaziyeti*, Ekonomi Bakanlığı Konjonktür Servisi, Ankara, 1938.

— *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1961.*

— *Türkiye İşçi Partisi Programı*, Karınca Matbaası, İstanbul, 1964.

— Arol, Mediha, «Çalışan Kadınların Durumu», *İçtimaî Siyaset Konferansları*, İstanbul İktisat Fakültesi Yayınları, 3. Kitap, İstanbul, 1950, s. 84-102.

— Barkan, Ö. Lütfi, «XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadî Buhranların Sosyal Yapı Üzerindeki Tesirleri», *İktisadî Kalkınmanın Sosyal Meseleleri*, 2. Konferans, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, İstanbul, 1963, s. 17 - 36.

— Başar, A. Hamdi, «1923 Türkiye İktisat Kongresinden 1948 Türkiye İktisat Kongresine», *Türkiye İktisat Mecmuası*, No. 10, Kasım, 1948.

— Boratav, Korkut, «1950 - 1965 Döneminde Tarım Dışındaki Emekçi Gruplar· Açısından Gelir Dağılımındaki Değişiklikler», *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt XXIV, No. 1, Ankara, 1969.

— Çavdar, Tevfik, «Türkiye'de Toprak Dağılımının İşletme Büyüklükleri Yönünden Yapısal Çözümlenmesi», *Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü Konferansları*, Ankara, 1967, s. 49 - 73.

— Fişek, Kurthan, «Anadolu Toplumlarının Evrimi Üstüne Düşünceler», *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt XXII, No. 1, Ankara, 1967, s. 173-229.

— Fişek, Kurthan, «Osmanlı Dış Borçları Üstüne», *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt XXII, No. 3, Ankara, 1968, s. 157 - 167.

— Gürtan, Kenan, «Türkiye'de Ücret İstatistikleri ve Ücret Tahavülleri», *Sosyal Siyaset Konferansları*, 12. Kitap, İstanbul İktisat Fakültesi yayınları, İstanbul, 1961, s. 17 - 30.

— Kessler, Gerhard, «Zonguldak ve Karabük'teki Çalışma Şartları», çev. Ekmel Zadil, *İçtimaî Siyaset Konferansları*, 2. Kitap, İstanbul İktisat Fakültesi yayınları, İstanbul, 1949, s. 7 - 33.

— Nalbandoğlu, Reşat. «Türkiye'de Zıraat İşçilerinin Durumu», *İçtimaî Siyaset Konferansları*, 1. Kitap, İstanbul İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1948, s. 16 - 31.

— Novichev, A. D., «Development of Agriculture in Anatolia», *The Economic History of the Middle East, 1800 - 1914: A Book of Readings*, der. Charles Issawi, University of Chicago Press, Chicago, 1966.

— Özeken, A. Ali, «Türkiye'de Sanayi İşçileri», *İçtimaî Siyaset Konferansları*, 1, Kitap, İstanbul İktisat Fakültesi Yayınları, 1948, İstanbul, s. 56 - 81.

— Sarç, Ö. Celal, «Tanzimat ve Sanayiimiz», *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 423-440.

— Smilianskaya, I. M., «From Subsistence to Market Economy, 1850's», *The Economic History of the Middle East, 1800 - 1914: A Book of Readings*, der. Charles Issawi, University of Chicago Press, Chicago, 1966, s. 226 - 247

— Tengirşenk, Y. Kemal, «Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Haricî Ticaret Siyaseti», *Tan-*

zimat I, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 289 - 320.

— Toydemir, Sedat, «Türkiye'de İş İhtilaflarının Tarihçesi», *İçtimaî Siyaset Konferansları*, 4. Kitap, İstanbul İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1951, s. 45 - 66.

— Türkay, O., Uluatam, Ö., Işıklı, A., «Fiyatların ve Ücretlerin Seyri Hakkında Not» (Türk İktisadî Gelişmesi Araştırma Projesi için hazırlanmış fakat yayınlanmamış not, S. B. F.)

— Velikov, Stefan, «Sur le mouvement ouvrier et socialiste en Turquie apres le Revolution Jeunes turque en 1908», *Etudes Balkaniques*, Sofya, no. 1, 1967, s. 29 - 48.

— Yalçın, Aydın, «İşçi Şikayetleri», *Öncü Gazetesi*, 5.12.1961.

— Yücekök, Ahmet, «XIX. Yüzyıl Osmanlı Ticaret Sözleşmesi», *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt XXIII, No. 1, Ankara, 1968.

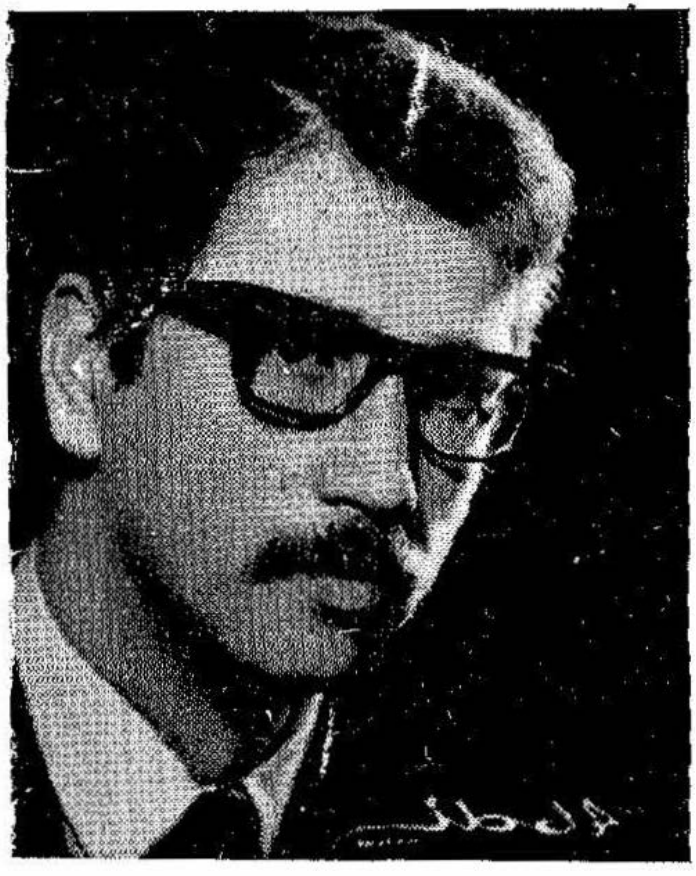
— Zaim, Sabahattin, «Türkiye'de Mensucat Sanayiinde Ücretler», *İçtimaî Siyaset Konferansları*, 8. Kitap, İstanbul İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1956, s. 25 - 41.

DİĞER KAYNAKLAR

— Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *İstatistik Yıllığı, 1930,* Ankara, 1930.

— Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *Sanayi İstatistikleri, 1932 - 1939,* Neşriyat No. 156, Ankara, 1941.

— International Labour Office, *Yearbook of Labour Statistics,* Geneva, 1962.



Uluslararası ekonomik ilişkileri, ülkeler arasında üretici bir işbirliğine değil, savaşlardan galip çıkacak ülkelerin egemen sınıflarınca dünya zenginliklerinin yağma edilmesi ilkesine dayandıran emperyalizm, kuşkusuz, çağımızın en çağ-dışı olayı ...Bir bakıma kapitalizm çerçevesinde geliştirilen üretim güçlerinin ulusal sınırları olumsuzlaştırması (yadsıması) anlamına gelen emperyalizme karşı, bugün, çeşitli cephelerde savaşlar verilmekte...

Emperyalizme karşı verilecek mücadelenin biçimini ve sınıf niteliğini belirleyen tek etken, kuşkusuz, mücadeleyi veren ülkelerin toplum yapıları, bir başka deyişle, giderek gelişen üretim güçlerinin temsilcisi durumundaki sınıfların **nesnel** gelişkinlikleri... Bunu saptamanın yolu da, o ülkelerin toplumsal yapılarının, duygulardan arınmış, somut bir biçimde çözümlenmesinden geçiyor.

Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Kürsüsü Asistanı, Dr. Kurthan Fişek, ilk kez Siyasal Bilgiler Fakültesi'nce yayınlanan ve baskısı tükenen **«Türkiye'de Devlete Karşı Grevlerin Kritik Tahlili»** başlıklı çalışmasını, Doğan Yayınevi için, **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı** başlığı altında genişleterek hazırladı. Çalışma, emperyalizmle ilişkileri sonucu sömürgeleşen ve sömürgeleşirken de kapitalistleşen bir toplumsal yapının «kapitalistleşme modeli»ni kurma amacını güdüyor.